

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΠΜΣ ΓΕΝΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΔΙΚΑΙΟ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ**

**Η ελευθερία έκφρασης γνώμης κατά το υπερεθνικό και εθνικό δίκαιο: Ο
προκλητικός και ο μισαλλόδοξος λόγος**

Της Ειρήνης Π. Γεωργιάδου

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Πηνελόπη Φουντεδάκη

ΑΘΗΝΑ 2006

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ (Abstract)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΦΡΑΣΗ ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

A. Προστασία της ελευθερίας έκφρασης γνώμης

1. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

2. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

3. Το ελληνικό Σύνταγμα

3.1. Περιεχόμενο του δικαιώματος και περιορισμοί

3.2. Στάθμιση της ελευθερίας έκφρασης με άλλα δικαιώματα

B. Αξία του λόγου

II. Ο ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟΣ ΛΟΓΟΣ

A. Οριοθέτηση των εννοιών

B. Η αντιμετώπιση του προκλητικού και του μισαλλόδοξου λόγου

1. Οι δυο τάσεις

2. Επιχειρήματα των δυο πλευρών

Γ. Διεθνείς θεσμοί και κείμενα που απαγορεύουν τον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο

1. Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

2. Διεθνές Σύμφωνο για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων

3. Συμβούλιο της Ευρώπης

III. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

A. Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

1. Η υπόθεση Gunduz

2. Το κουρδικό ζήτημα

3. Οι υποθέσεις Surek. Η δικαίωση της Τουρκίας

4. *Η απαγόρευση του τουρκικού πολιτικού κόμματος Refah*
5. *Η εξάντληση των ορίων ανοχής του Δικαστηρίου: Οι αρνητές του Ολοκαυτώματος*
6. *Το ελληνικό ενδιαφέρον: η υπόθεση Sadik*
7. *Τελικές διαπιστώσεις*

B. Νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

1. *Η στάση του ΔΕΚ σε σχέση με την ελευθερία έκφρασης*
2. *Η ελευθερία έκφρασης των υπαλλήλων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας*
3. *Η ελευθερία έκφρασης σε σύγκρουση με την ελευθερία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων*

IV. ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΟΝ ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟ ΛΟΓΟ- ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΟΜΕΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

A. Εθνικές διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο

1. *Το ΣΤ' Κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα*
2. *Ο ν. 927/1979*

B. Προβλήματα προστασίας της ελευθερίας έκφρασης βάσει διεθνών και εθνικών εκθέσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα

Γ. Προβλήματα σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα

1. *Συνταγματικότητα*
2. *Σχετικά με τις διατάξεις του ΣΤ' κεφαλαίου του Ποινικού Κώδικα*
 - 2.1. *Τα εγκλήματα βλάβης*
 - 2.2. *Το έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης*
 - 2.3 *Τα εγκλήματα αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης*
3. *Ο ν. 927/79*

ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚ	Αστικός Κώδικας
ΑΠ	Αρείος Πάγος
CERD	Committee on the Elimination of Racial Discrimination
ΔΕΚ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ECRI	European Commission against Racism and Intolerance
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕΚ	Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ΚΥΚ	Κώδικας Υπηρεσιακής Καταστάσεως
ΟΛ.ΑΠ	Ολομέλεια του Αρείου Πάγου
ΟΝΕ	Οικονομική και Νομισματική Ένωση
ΠΕΚ	Πρωτοδικείο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
ΤΕΕ	Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας της Κυβερνήσεως

ABSTRACT

Freedom of expression is a vital right for the very existence of democracy. No one denies that this right deserves special protection and most of the modern liberal democracies of the world acknowledge that. Nevertheless, this protection is not absolute. It finds its limits on the protection of the rights of others and of democratic society as a whole, when there is a pressing social need. Among the restrictions on freedom of expression one should include the prohibitions of hate speech. The term 'hate speech' should be understood to cover all forms of expression which spread, incite, promote or justify violence, hatred or discrimination. Hate speech laws are those which prohibit any of the three types of hate speech.

The main issue of this essay is whether these bans serve a legitimate aim or whether hate speech must be protected as a kind of speech that is covered by the right to free expression. To answer this question this study pays attention to the following matters: In the first section there is a chapter that refers to the protection of freedom of expression in international and national level. There is reference to the International Covenant on Civil and Political Rights, the European Convention on Human Rights and the Greek Constitution. The second chapter explains why freedom of expression is so important and deserves high level of protection. The next section is dedicated to the limitations of freedom of expression that are set to hate speech. There is a chapter that contains the basic theories for the treatment of hate speech and a chapter that describes the international and european institutions that set hate speech bans. In the third section one can find information on the jurisprudence of the European Court on Human Rights and the European Court of Justice on freedom of expression and hate speech. Finally the fourth section contains a chapter with the Greek statutes that set hate speech bans, a chapter that refers to the reports of international, Greek and non-governmental organizations that comment and stress the problems of the Greek hate speech prohibitions and a chapter that deals with the constitutionality of these statutes. The main conclusions of this survey with regard to the suppression of hate speech are the following:

- hate speech will not be excluded per se from being regarded as coming with freedom of expression. The key focus will be on the permissible limitations on freedom of expression;
- any restriction should be clearly and narrowly defined;

- statements will not be considered in the abstract, but rather in their context;
- no one should be criminally penalized for the dissemination of hate speech unless it has been shown that they did so with the intention of inciting discrimination, hostility or violence;
- free and open discussion is a matter of public interest and the role of mass media in it is crucial. The right of journalists to decide how best to communicate information and ideas to the public should be respected, particularly when they are reporting on racism and intolerance;
- prior censorship should not be used as a tool against hate speech;
- care should be taken to apply the least intrusive and restrictive measures in recognition of the fact that there are various available measures, some of which exert less of a chilling effect on freedom of expression than others;
- any imposition of sanctions should be in strict conformity with the principle of proportionality. In particular, imprisonment should be applied only as a last resort.

Restrictions must be formulated in a way that makes clear that its sole purpose is to protect individuals holding specific beliefs or opinions, rather than to protect belief systems from criticism. The right to freedom of expression implies that it should be possible to scrutinize, openly debate, and criticize, even harshly and unreasonably, belief systems, opinions, and institutions, as long as this does not amount to advocating hatred against an individual.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Όταν μια έκφραση τίθεται υπό απαγόρευση, αφαιρείται από την ελεύθερη συζήτηση*¹. Με την παράφραση της ρήσης του Αμερικανού δικαστή επιχειρείται να τονιστεί η επίδραση των περιορισμών στην ελευθερία έκφρασης γνώμης με τη θέσπιση διατάξεων που καθιστούν αξιόποινη την εκφορά ορισμένων ειδών λόγου. Το δικαίωμα έκφρασης έχει εξυμνηθεί από φιλοσόφους, νομικούς, δικαστές και πολιτικούς σε όλο το φάσμα της ιστορίας από την αρχαιότητα ως σήμερα. Η προστασία του κατοχυρώνεται σε πάμπολλα επαναστατικά και καταστατικά κείμενα πολλών χωρών, διεθνείς συμβάσεις και χάρτες ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο όσο κι αν η κατοχύρωση του δικαιώματος έκφρασης θεωρείται στις σύγχρονες φιλελεύθερες κοινωνίες έννοια ταυτόσημη με τη δημοκρατία, κανείς δεν πρέπει να διστάζει να υπενθυμίζει την πρωταρχική του αξία.

Η ελευθερία έκφρασης της γνώμης δεν μπορεί βέβαια να είναι απόλυτη. Ως ατομικό δικαίωμα περιορίζεται για την άσκηση των ατομικών δικαιωμάτων των άλλων, αλλά και όταν το συμφέρον της δημοκρατικής κοινωνίας συνολικά το απαιτεί. Τέτοιους περιορισμούς περιλαμβάνουν και οι διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που ωθεί στην βία, καθώς και τον μισαλλόδοξο λόγο. Το ζήτημα που τίθεται είναι αν αυτού του είδους οι περιορισμοί είναι θεμιτοί ή αν παρεμποδίζουν υπέρμετρα την ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος που χαρακτηρίζεται ως ο ακρογωνιαίος λίθος της δημοκρατίας. Ή σε τελική ανάλυση ποια θα πρέπει να είναι η νομική τους αντιμετώπιση, ώστε να παραχωρείται το μικρότερο δυνατό κομμάτι από την ελευθερία έκφρασης.

Τα πρόσφατα παραδείγματα από την παγκόσμια ειδησεογραφία, από τα σκίτσα του Μωάμεθ στη Δανία μέχρι την δήλωση του προέδρου του Ιράν ότι το Ολοκαύτωμα δεν έλαβε χώρα και την ποινικοποίηση της άρνησης της γενοκτονίας των Αρμενίων στην Γαλλία, αναδεικνύουν την επικαιρότητα του εν λόγω ζητήματος και αναθερμαίνουν το ενδιαφέρον για το δικαίωμα έκφρασης και τους περιορισμούς που επιτρέπεται να του επιβληθούν.

Με βάση αυτούς τους προβληματισμούς στην ανάπτυξη που ακολουθεί κρίνεται σκόπιμο να γίνει η εξής παρουσίαση: το πρώτο μέρος (I) αφιερώνεται στα διεθνή και ελληνικά κείμενα που κατοχυρώνουν το δικαίωμα στην έκφραση γνώμης

¹ Παράφραση της έκφρασης «ό,τι προστίθεται στην εξύβριση, αφαιρείται από την ελεύθερη συζήτηση» Αμερικανού δικαστή. Το απόσπασμα είναι από τον Αδρουλάκη, Ν. Κ., Η αυθεντία της εξουσίας και το έγκλημα της περιϋβρίσεως της αρχής, Νομικό Βήμα (1977), σ. 865-882 και 1105-1123, σ. 1107.

και συγκεκριμένα στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και στο ελληνικό Σύνταγμα καθώς και σε ζητήματα στάθμισης της ελευθερίας έκφρασης με άλλα δικαιώματα (κεφάλαιο Α). Επίσης γίνεται αναφορά στην αξία του λόγου που δικαιολογεί την προστασία του δικαιώματος (κεφάλαιο Β). Στο δεύτερο μέρος (II) γίνεται αναφορά σε συγκεκριμένους περιορισμούς στην ελευθερία της έκφρασης και ειδικότερα σε κάποια είδη λόγου, των οποίων η εκφορά κρίνεται αξιόποινη βάσει των νόμων σε ορισμένες περιπτώσεις. Πρόκειται για τον προκλητικό λόγο που είναι επικίνδυνος για την δημόσια τάξη και τον μισαλλόδοξο λόγο². Στο πρώτο κεφάλαιο (Α) οριοθετούνται οι έννοιες, στο δεύτερο κεφάλαιο (Β) αναλύονται οι δυο βασικές τάσεις της θεωρίας για την αντιμετώπιση των μορφών αυτών λόγου, ενώ το τρίτο (Γ) επικεντρώνεται στα διεθνή κείμενα που εισάγουν απαγορεύσεις στον προκλητικό λόγο που εξωθεί στη βία και στον μισαλλόδοξο λόγο. Στο τρίτο μέρος (III) σχολιάζονται η πρόσφατη και αξιοσημείωτη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για την ελευθερία της έκφρασης και τον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο (κεφάλαιο Α), καθώς και επιλεγμένες αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση (κεφάλαιο Β). Το τέταρτο και τελευταίο μέρος (IV) περιλαμβάνει τις εθνικές διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που οδηγεί σε διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και τον μισαλλόδοξο λόγο (κεφάλαιο Α), καθώς και τα προβλήματα που προκύπτουν σχετικά με τις διατάξεις αυτές τόσο με βάση διεθνείς και εθνικές εκθέσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα (κεφάλαιο Β), όσο και σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα (κεφάλαιο Γ). Η ανάπτυξη κλείνει με κάποιες καταληκτικές παρατηρήσεις.

² Για λόγους που αφορούν την εκ των προτέρων καθορισμένη έκταση της παρούσας έρευνας δεν εξετάζονται άλλες μορφές περιορισμού του δικαιώματος έκφρασης, όπως είναι η εξύβριση και η δυσφήμιση, καθώς και άλλες διατάξεις που προβλέπουν περιορισμούς, όπως οι σχετικές με την πάταξη της τρομοκρατίας ή την βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος.

I. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΦΡΑΣΗ ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ Η ΑΞΙΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ

A. Προστασία της ελευθερίας έκφρασης γνώμης

Το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση της γνώμης κατοχυρώνεται στα διεθνή και ευρωπαϊκά κείμενα που αφορούν την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ξεκινώντας από το Αμερικανικό Σύνταγμα και τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι και σήμερα ο αριθμός των κειμένων υπερεθνικών και εθνικών, που εγγυώνται το δικαίωμα έκφρασης είναι πολύ μεγάλος. Στο παρόν κεφάλαιο θα γίνει μια σύντομη αναφορά στις κυριότερες διεθνείς συμβάσεις, που έχουν κυρωθεί από την Ελλάδα και έχουν δεσμευτική ισχύ³ και κατοχυρώνουν την ελευθερία έκφρασης, καθώς και στο Σύνταγμα.

1. Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

Το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση της γνώμης κατοχυρώνεται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (εφεξής Σύμφωνο)⁴ του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, που ψηφίστηκε στις 19 Δεκεμβρίου 1966 και τέθηκε σε ισχύ στις 23 Μαρτίου 1976, αλλά κυρώθηκε από την Ελλάδα μόλις το 1997 με το νόμο 2462/97 (ΦΕΚ Α' 25). Σύμφωνα με το άρθρο 19 του Συμφώνου «1. Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του. 2. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του. 3. Η άσκηση των δικαιωμάτων, που προβλέπονται στην παράγραφο 2 του άρθρου αυτού, συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Μπορεί, επομένως, να υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται με σαφήνεια από το νόμο και να είναι απαραίτητοι: α. Για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων. β. Για την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών.»

Σύμφωνα με το άρθρο προστατεύεται τόσο το δικαίωμα να έχει κανείς γνώμη όσο και η ελευθερία αναζήτησης, διάδοσης και λήψης πληροφοριών και ιδεών με οποιοδήποτε τρόπο και μέσο, προφορικά και γραπτά. Το πρώτο είναι απαραβίαστο,

³ Υπάρχουν ακόμα το άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών και το άρθρο 11 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που έχουν υπογραφεί από την Ελλάδα, αλλά δεν έχουν δεσμευτική ισχύ.

⁴ Πρόκειται για το 'International Covenant on Civil and Political Rights'.

αφού οι περιορισμοί της τρίτης παραγράφου δεν έχουν εφαρμογή σε αυτό. Αντίθετα το δικαίωμα έκφρασης της γνώμης υπόκειται σε περιορισμούς. Οι φορείς του δικαιώματος φέρουν κατά το κείμενο του άρθρου ειδικά καθήκοντα και ευθύνες κατά την άσκησή του που δικαιολογούν τον περιορισμό του. Αν και δεν προσδιορίζονται ειδικότερα τα καθήκοντα και οι ευθύνες, γίνεται δεκτό ότι η αναφορά σε αυτά υπονοεί κυρίως τις υποχρεώσεις αυτών που λαμβάνουν και μεταδίδουν τις πληροφορίες, δηλαδή την υπευθυνότητα των δημοσιογράφων, αλλά και των ιδίων των μέσων ενημέρωσης⁵. Η Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών⁶ έχει τονίσει πάντως ότι η ανάπτυξη των μοντέρνων μέσων ενημέρωσης απαιτεί τη λήψη αποτελεσματικών μέτρων από τα κράτη προκειμένου να εμποδίσουν την αυξανόμενη εξουσία των σύγχρονων μέσων να παρεμβαίνουν στην ελεύθερη άσκηση της έκφρασης γνώμης από τον καθένα κατά τρόπο που είναι αντίθετος με την παράγραφο 3 του άρθρου 19⁷.

Οι περιορισμοί στην ελευθερία έκφρασης επιβάλλονται στην πράξη είτε από κανόνες που έρχονται να ρυθμίσουν το ίδιο το δικαίωμα είτε από διατάξεις που θεσπίζονται για τη ρύθμιση άλλων έννομων καταστάσεων ή δικαιωμάτων και καταλήγουν να περιορίζουν έμμεσα την ελεύθερη γνώμη. Η αλληλεπίδραση αυτών των κανόνων με την αρχή της ελευθερίας έκφρασης είναι που τελικά διαμορφώνει το ουσιαστικό περιεχόμενο του ατομικού αυτού δικαιώματος⁸.

Οι περιορισμοί της τρίτης παραγράφου αποσκοπούν είτε στην προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων είτε στα συμφέροντα της κοινωνίας συνολικά, αλλά δεν επιτρέπεται να θέσουν σε κίνδυνο τον πυρήνα του δικαιώματος⁹. Έτσι πρέπει να προβλέπονται από το νόμο και να είναι αναγκαίοι και κατάλληλοι να πετύχουν τους πιο πάνω σκοπούς¹⁰. Η αναλογικότητα και αναγκαιότητα του περιορισμού για την εξυπηρέτηση των θεμιτών αυτών σκοπών αποτελεί πρόσθετη ασφαλιστική δικλείδα

⁵ βλ. Ρούκουνα Εμ., Διεθνής προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1995, σ. 92

⁶ Πρόκειται για την 'UN Human Rights Committee'.

⁷ βλ. general comment no. 10 της 29 Ιουνίου 1983 της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. στην ιστοσελίδα [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/2bb2f14bf558182ac12563ed0048df17?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/2bb2f14bf558182ac12563ed0048df17?Opendocument).

⁸ βλ. general comment no. 10, ό.π. υποσ. 7.

⁹ βλ. general comment no. 10, ό.π. υποσ. 7.

¹⁰ πρβλ. "The article 19 freedom of expression handbook" του «ΑΡΘΡΟ 19» του διεθνούς κέντρου κατά της λογοκρισίας στην ιστοσελίδα <http://www.article19.org/publications/law/the-handbook.html>, σ. 10 και 15-17.

για την ελεύθερη εκφορά του λόγου¹¹. Ο πρώτος μάλιστα ουσιαστικός περιορισμός του δικαιώματος παρουσιάζεται στο επόμενο άρθρο του Συμφώνου, όπως θα δειχθεί αναλυτικά παρακάτω¹².

2. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Το δικαίωμα στην έκφραση της γνώμης κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹³ (εφεξής ΕΣΔΑ ή Σύμβαση)¹⁴. Σύμφωνα με αυτό: «1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρο δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας. 2. Η άσκησης των ελευθεριών τούτων, συνεπαγόμενων καθήκοντα και ευθύνas δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπόμενους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας».

Το περιεχόμενο της ελευθερίας της έκφρασης του άρθρου 10 έχει διευκρινιστεί από τη μεγάλη και σημαντική νομολογία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής Επιτροπή) και του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφεξής ΕΔΔΑ). Στην ελευθερία αυτή περιλαμβάνονται γνώμες, αισθήματα, μετάδοση και λήψη πληροφοριών, η καλλιτεχνική και

¹¹ βλ. τη σύμφωνη με την πλειοψηφία γνώμη των Evatt, Kretzmer που υπογράφεται και από τον Klein στην υπόθεση Faurisson vs Γαλλίας ενώπιον της Επιτροπής, απόφαση της 8 Νοεμβρίου 1996, Communicaion no.550/1993. «Η εξουσία που δίνεται στα κράτη μέλη βάσει του άρθρου 19 παρ.3 να επιβάλλουν περιορισμούς στην ελευθερία έκφρασης, δεν πρέπει να ερμηνευτεί ως άδεια για την απαγόρευση του μη δημοφιλούς λόγου ή του λόγου που μπορεί να είναι προσβλητικός για μια μερίδα του πληθυσμού. Συχνά ο προσβλητικός λόγος μπορεί να θεωρηθεί ως λόγος που προσκρούει σε μια από τις αξίες που αναφέρονται στο άρθρο 19 παρ. 3 υποπαρ. α και β (τα δικαιώματα ή η υπόληψη των άλλων, η εθνική ασφάλεια, η δημόσια τάξη, η δημόσια υγεία ή τα χρηστά ήθη). Το Σύμφωνο για το λόγο αυτό ορίζει ότι ο σκοπός προστασίας μιας από αυτές τις αξίες δεν αποτελεί από μόνος του επαρκή αιτία για τον περιορισμό της έκφρασης. Ο περιορισμός πρέπει να είναι αναγκαίος για να προστατεύσει την εν λόγω αξία».

¹² βλ. παρακάτω II. Γ.1., σ. 24.

¹³ Πρόκειται για την ‘European Convention on Human Rights’.

¹⁴ Κυρώθηκε αρχικά με το ν. 2325/1953 (ΦΕΚ Α’68) και εκ νέου μετά τη δικτατορία με το ν.δ. 53/1974 (ΦΕΚ Α’256).

επιστημονική έκφραση καθώς και η διαφήμιση¹⁵. Αν και δεν αναφέρεται ρητά, προστατεύεται η έκφραση τόσο δια γραπτού μέσου ή προφορικά όσο και οι τηλεοπτικές, ραδιοφωνικές και δορυφορικές μεταδόσεις.

Στη δεύτερη παράγραφο αναφέρονται οι περιορισμοί που δύνανται να επιβληθούν στο δικαίωμα έκφρασης. Η διατύπωση είναι παρόμοια με αυτή του Συμφώνου, αλλά στην ΕΣΔΑ γίνεται ειδικότερη και πιο σαφής αναφορά στα συμφέροντα της κοινωνίας υπέρ των οποίων δύναται να καμφθεί η ελευθερία έκφρασης, όπως η εδαφική ακεραιότητα, η δημόσια ασφάλεια, η προάσπιση της τάξεως και η πρόληψη του εγκλήματος (αντί του όρου δημόσια τάξη), η παρεμπόδιση κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών και η διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαιοσύνης. Οι περιορισμοί βέβαια πρέπει να προβλέπονται από το νόμο, να εξυπηρετούν ένα θεμιτό σκοπό και να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Η φράση ‘να προβλέπονται από το νόμο’ δεν έχει μόνο την προφανή έννοια της αρχής *nullum crimen sine lege*, δηλαδή την έννοια να έχει θεσπιστεί συγκεκριμένη διάταξη, συγκεκριμένος νόμος, έχει πολύ περισσότερο την έννοια η διάταξη που προβλέπει τον περιορισμό να είναι αρκετά σαφής και ξεκάθαρη, ώστε να μπορεί ο καθένας να ρυθμίζει εκ των προτέρων τη συμπεριφορά του, ώστε η τελευταία να μην εμπίπτει στην απαγορευμένη. Θα πρέπει δηλαδή να μπορεί να προβλέψει ότι μια συμπεριφορά του θα μπορούσε να αποτελεί μέρος αυτής που περιορίζεται βάσει νόμου, ώστε να την αποφύγει. Πρόκειται για την σαφήνεια και την προβλεψιμότητα του νόμου¹⁶.

Η φράση ‘να εξυπηρετούν ένα θεμιτό σκοπό’ αναφέρεται στα έννομα αγαθά και συμφέροντα, των οποίων η προστασία δικαιολογεί τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης σε ορισμένες περιπτώσεις. Αυτά θα μπορούσαν να χωριστούν σε δυο κατηγορίες: από τη μια τίθενται τα συμφέροντα της κοινωνίας ως σύνολου, όπως η δημόσια τάξη και ασφάλεια, η εδαφική ακεραιότητα και η πρόληψη του εγκλήματος. Από την άλλη τίθενται τα δικαιώματα των τρίτων που μπορεί να θίγονται από μια

¹⁵ βλ. Σαρμά Ι.Δ., Κράτος και δικαιοσύνη/Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου, πρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, τόμ. 1, σ. 171-174, Ρούκουνα, ό.π. υποσ. 5, σ.183-191. Ειδικότερα για τη διαφήμιση βλ. Σκουρή Β./Ιωάννου Κ., Η ελευθερία της διαφήμισης, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1996, σ. 60-96.

¹⁶ Για το θέμα αυτό βλ. Badar M.E., Basic principles governing limitations on individual rights and freedoms in Human Rights Instruments, The international Journal of Human Rights (Winter 2003), vol. 7, n. 4, σ. 63-92, ιδίως σ. 68-70.

συμπεριφορά ή έκφραση¹⁷. Κατά το Δικαστήριο η αναφορά των συμφερόντων αυτών στο άρθρο 10 είναι εξαντλητική¹⁸.

Τέλος η φράση ‘να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία’ έχει την έννοια ότι οι περιορισμοί θα πρέπει να είναι απαραίτητοι και κατάλληλοι να εξυπηρετήσουν τους θεμιτούς σκοπούς που τίθενται ανάλογα με τις ανάγκες της δημοκρατικής κοινωνίας¹⁹. Θα πρέπει δηλαδή να επιλέγονται εκείνοι που εξυπηρετούν καλύτερα τα συμφέροντά της. Εξετάζοντας το ΕΔΔΑ τη ρήτρα αυτή αναζητεί την ύπαρξη μιας ‘επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης’ που επιβάλλει τον περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης και προχωρά σε στάθμιση ανάμεσα στο δικαίωμα έκφρασης και τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό. Η αρχή της αναλογικότητας, αν και δεν αναφέρεται ρητά στο άρθρο 10, είναι ένα απαραίτητο εργαλείο για να εξετάσει το Δικαστήριο, αν τα μέτρα περιορισμού της έκφρασης ήταν κατάλληλα για την προστασία του θεμιτού σκοπού. Ειδικότερα ο περιορισμός πρέπει να είναι α) πρόσφορος για την επίτευξη του αποτελέσματος, β) ο λιγότερο επαχθής και επώδυνος για το δικαίωμα έκφρασης και γ) ανάλογος προς το θεμιτό σκοπό που επιδιώκεται²⁰.

3. Το ελληνικό Σύνταγμα

3.1. Περιεχόμενο του δικαιώματος και περιορισμοί

Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος «*1. Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους*». Η διάταξη αυτή αναφέρεται σε όλες τις φάσεις από τη διαμόρφωση άποψης μέχρι την έκφραση και διάδοση αυτής. Περιλαμβάνει τόσο την ενεργητική, όσο και την παθητική έννοια, της λήψης δηλαδή ιδεών, ενώ αναμφίβολα κατοχυρώνει και την αρνητική πλευρά του δικαιώματος, το δικαίωμα της σιωπής, της μη διατύπωσης γνώμης.

Ο στοχασμός δεν πρέπει να λαμβάνεται υπόψη μόνο με την κοινή του σημασία. Όπως είδαμε και παραπάνω στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ στο δικαίωμα

¹⁷ πρβλ. τα γραπτά σχόλια του «ΑΡΘΡΟ 19», του διεθνούς κέντρου ενάντια στη λογοκρισία και του “INTERIGHTS”, του διεθνούς κέντρου για τη νομική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην υπόθεση *Incal vs Τουρκίας* κατά το άρθρο 37 του κανονισμού του ΕΔΔΑ στην ιστοσελίδα www.article19.org/pdfs/cases/turkey-amicus-brief-incal-v-turkey.pdf, σ. 4 (στην ηλεκτρονική μορφή του εγγράφου).

¹⁸ βλ. Κτιστάκι Γ., *Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σ. 142.

¹⁹ Για τη διάκριση ανάμεσα σε μια οντολογική και μια δεοντική έννοια της δημοκρατικής κοινωνίας που κάνει το ΕΔΔΑ, βλ. Σαρμά, ό.π. υποσ. 15, σ.176-177.

²⁰ βλ. Κτιστάκι, ό.π. υποσ. 18, σ. 164 και παρακάτω ΙΙΙ.Α. σ. 28-29 και επ.

έκφρασης των στοχασμών περιλαμβάνονται «[έ]να άρθρο, αλλά και μια γελοιογραφία· μια μελέτη, αλλά και ένα ευθυμογράφημα· μια ομιλία, αλλά και ένα τραγούδι· ένα κήρυγμα, αλλά και μια παντομίμα· ένα βιβλίο, αλλά και ένα αστείο· μια δήλωση στους δημοσιογράφους, αλλά και μια αγγελία στις εφημερίδες· μια πολιτική προκήρυξη, αλλά και μια εμπορική διαφήμιση· μια διάλεξη, αλλά και μια αφίσα ή επιγραφή στους τοίχους· μια πανεπιστημιακή παράδοση, αλλά και η περιγραφή ενός γεγονότος ή η μετάδοση μιας ειδήσεως με ηλεκτρονικό ταχυδρομείο (e-mail)»²¹.

Η προστασία της ελευθερίας της γνώμης στο άρθρο 14 δεν είναι απόλυτη. Η φράση ‘τηρώντας τους νόμους του κράτους’ αποτελεί κατά τη συνταγματική θεωρία για τα ατομικά δικαιώματα γενική επιφύλαξη του νόμου²². Με τη ρήτρα αυτή δεν εισάγεται ουσιαστικά κάποιος περιορισμός στο δικαίωμα, αλλά δίνεται η ευχέρεια στο νομοθέτη να προχωρήσει στη ρύθμιση του δικαιώματος με θέσπιση διατάξεων που ενδεχομένως διαμορφώνουν το περιεχόμενο του δικαιώματος και εξασφαλίζουν την ελεύθερη άσκησή του²³. Οι ρυθμίσεις αυτές, όπως είναι φυσικό, είναι δυνατό να περιέχουν και περιορισμούς του δικαιώματος, οι οποίοι όμως σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να μην έρχονται σε αντίθεση με το Σύνταγμα. Με τη φράση ‘νόμοι του κράτους’ γίνεται δεκτό²⁴ ότι εννοούνται τόσο ο τυπικός όσο και ο ουσιαστικός νόμος. Ωστόσο υποστηρίξιμη είναι και η αντίθετη άποψη, κατά την οποία μόνο τυπικός νόμος μπορεί να εισαγάγει περιορισμό στα ατομικά δικαιώματα²⁵. Το επιχείρημα αντλείται από το άρθρο 72 παρ.1 Σ κατά το οποίο «στην Ολομέλεια της Βουλής συζητούνται και ψηφίζονται...νομοσχέδια και προτάσεις εκτελεστικών του Συντάγματος νόμων για την άσκηση και προστασία των ατομικών δικαιωμάτων...». Επίσης η αρχή του απαραβίαστου του πυρήνα των ατομικών δικαιωμάτων που έχει εισαχθεί στη

²¹ Δαγτόγλου Π.Δ., Συνταγματικό Δίκαιο/ Ατομικά Δικαιώματα Α΄, δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση Αντ.Ν.Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005, σ. 491-492.

²² βλ. Χρυσόγονου, Κ.Χ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002, σ. 275.

²³ Αναλυτικά για το θέμα της ερμηνείας των ‘νόμων του Κράτους’ ως διατάξεων που εξασφαλίζουν την ελεύθερη και ισότιμη άσκηση των δικαιωμάτων βλ. Καμτσίδου Ιφ., Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 197-210. Κατά τη συγγραφέα αυτή η σημασία της ρήτρας ‘τηρώντας τους νόμους του κράτους’ αλλοιώνει το χαρακτήρα της ως γενικής επιφύλαξης και την καθιστά «ειδική εντολή που παρέχει το Σύνταγμα», κατά την οποία πρέπει «να θεσπίζονται και να γίνονται σεβαστοί οι κανόνες» που ρυθμίζουν την ελευθερία της έκφρασης, βλ. ιδίως σ. 209-210.

²⁴ βλ. Χρυσόγονου, ό.π. υποσ. 22, σ. 276, Δαγτόγλου, ό.π. υποσ. 21, σ. 187-189, Μάνεση Α.Ι., Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, Το Σύνταγμα (Ιανουάριος-Μάρτιος 1977), σ. 1-36, ιδίως σ. 7.

²⁵ Ο Δαγτόγλου αναφέρεται στη γνώμη αυτή με επιχειρήματα, βλ. ό.π. υποσ. 21, σ. 187-189. Επίσης βλ. στον Τσάτσο Δ.Θ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα Ι, Γενικό Μέρος, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988, σ. 244-245.

χώρα μας από τη Γερμανία, αν και δεν αναφέρεται ρητά στο Σύνταγμα, ισχύει και στην ελευθερία έκφρασης της γνώμης²⁶.

Εκτός από την πρώτη παράγραφο του άρθρου 14, υπάρχουν στο Σύνταγμα και άλλες διατάξεις που κατοχυρώνουν ειδικότερες εκφάνσεις του δικαιώματος έκφρασης. Οι παράγραφοι 2 ως 8 του ίδιου άρθρου αναφέρονται στην προστασία του τύπου. Ακόμα το άρθρο 15 προβλέπει ιδιαίτερες ρυθμίσεις για την ραδιοτηλεόραση και η πρώτη παράγραφος του άρθρου 16 προστατεύει την καλλιτεχνική και ακαδημαϊκή ελευθερία.

Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στο νέο άρθρο 5Α παρ. 1 που κατοχυρώνει ένα γενικότερο δικαίωμα στην πληροφόρηση. Κατά το κείμενο του άρθρου: *«Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση, όπως νόμος ορίζει. Περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό είναι δυνατόν να επιβληθούν με νόμο μόνο εφόσον είναι απολύτως αναγκαίοι και δικαιολογούνται για λόγους εθνικής ασφάλειας, καταπολέμησης του εγκλήματος ή προστασίας των δικαιωμάτων και συμφερόντων των τρίτων»*. Περιεχόμενο του δικαιώματος είναι τόσο η ενεργητική ελευθερία του πληροφορείν όσο και η παθητική ελευθερία του πληροφορείσθαι²⁷. Οι ελευθερίες αυτές βέβαια προστατεύονταν μέσω των υπαρχουσών και πριν την αναθεώρηση διατάξεων, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω. Ωστόσο η ρητή καθιέρωσή τους κρίθηκε αναγκαία από τον αναθεωρητικό νομοθέτη με τον όλο και αυξανόμενο ρόλο των μέσων μαζικής ενημέρωσης στη σύγχρονη εποχή.

Σημαντικοί είναι οι περιορισμοί που προβλέπει για το δικαίωμα αυτό η πρώτη παράγραφος του άρθρου 5Α. Οι περιορισμοί αυτοί μάλιστα οφείλουν να πληρούν τους όρους που θέτει η αρχή της αναλογικότητας, η οποία υπονοείται μέσω της φράσης 'απολύτως αναγκαίοι'. Οι θεμιτοί λόγοι περιορισμού συνεπώς πρέπει να ερμηνεύονται στενά. Έτσι η εθνική ασφάλεια περιλαμβάνει μόνο την εξωτερική απειλή για το κράτος και κυρίως θέματα που αφορούν την εθνική άμυνα²⁸. Η καταπολέμηση του εγκλήματος αναφέρεται σε σοβαρά εγκλήματα, κυρίως κακουργηματικού χαρακτήρα. Τέλος η προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων αποτελεί έτσι κι αλλιώς το όριο όλων των δικαιωμάτων προκειμένου να είναι δυνατή η εναρμονισμένη άσκησή τους.

²⁶ βλ. Δαγτόγλου, ό.π. υποσ. 21, σ. 207 και Σπυρόπουλου Φ.Κ., Η ερμηνεία του Συντάγματος: εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου;, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, σ. 173, όπου συνδέεται η αρχή αυτή με την αρχή in dubio pro libertate.

²⁷ βλ. Δαγτόγλου, ό.π. υποσ. 21, σ. 521-537 και Χρυσόγονου, ό.π. υποσ. 22, σ. 196-197.

²⁸ βλ. Χρυσόγονου, ό.π. υποσ. 22, σ. 196.

3.2. Στάθμιση της ελευθερίας έκφρασης με άλλα δικαιώματα

Η ελευθερία έκφρασης της γνώμης και το δικαίωμα στην πληροφόρηση έρχονται συχνά κατά την άσκησή τους σε σύγκρουση με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα. Αυτό συμβαίνει, γιατί η ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος έκφρασης από κάποιον μπορεί να εμποδίζει την απρόσκοπτη άσκηση ενός άλλου δικαιώματος από κάποιον άλλο. Σε μια τέτοια περίπτωση και εφόσον γίνεται δεκτή η τυπική ισοδυναμία των διατάξεων του Συντάγματος²⁹, άρα και των δικαιωμάτων, που απαγορεύει την ιεράρχησή τους³⁰ η λύση μπορεί να επιτευχθεί μόνο με το να δοθεί προτεραιότητα -στη συγκεκριμένη σχέση και όχι αφηρημένα³¹- στο ένα από τα συγκρουόμενα δικαιώματα. Αυτό θα γίνει με τη διαδικασία της στάθμισης, η οποία θα αποσκοπεί στην όσο το δυνατό πρακτική εναρμόνιση και των δυο. Τα δικαιώματα με τα οποία συνήθως έρχεται σε σύγκρουση η ελευθερία της έκφρασης είναι το δικαίωμα στην ίση μεταχείριση και στη μη διάκριση, το δικαίωμα στην προστασία της προσωπικότητας και το δικαίωμα στην προστασία του ιδιωτικού βίου και στην πληροφοριακή αυτοδιάθεση.

Εκ πρώτης όψεως φαίνεται ότι η ελευθερία έκφρασης και το δικαίωμα στην ίση μεταχείριση και στη μη-διάκριση εξυπηρετούν παρόμοιους σκοπούς: την ανεκτικότητα και τον σεβασμό της διαφορετικότητας στην σύγχρονη ανοιχτή, πλουραλιστική κοινωνία. Από τη μια η ελευθερία έκφρασης κατοχυρώνεται για να επιτρέψει την ανεμπόδιστη κυκλοφορία των ιδεών τόσο αυτών που εκπροσωπούν αντιλήψεις, οι οποίες γίνονται δεκτές από τους περισσότερους, όσο και αυτών που εκφράζουν μικρές μειοψηφίες. Από την άλλη ανάλογη είναι και η λειτουργία της αρχής της μη-διάκρισης όσον αφορά τη λήψη μέτρων που αποσκοπούν στην προσφορά ίσων ευκαιριών σε όλους.

Η ελεύθερη άσκηση όμως των δυο δικαιωμάτων δεν είναι αυτονόητη στην περίπτωση των διατάξεων που απαγορεύουν τον μισαλλόδοξο λόγο³². Η καλύτερα είναι ξεκάθαρο ότι ο νομοθέτης εν προκειμένω φαίνεται να δείχνει μια προτίμηση στο δικαίωμα στην ίση μεταχείριση, παρά στην ελευθερία του λόγου. Η επιλογή αυτή δεν γίνεται βέβαια αυθαίρετα, αλλά εξυπηρετεί ένα θεμιτό σκοπό: το αποτέλεσμα από την αποφυγή εκφοράς λόγων που μπορούν να προκαλέσουν διάφορες μορφές διακρίσεων θεωρείται από πολλούς ως αναγκαίο μέσο για την ενίσχυση της ισότητας και κυρίως

²⁹ βλ. Χρυσόγονου, ό.π. υποσ. 22, σ. 102.

³⁰ βλ. Τσάτσου, ό.π. υποσ. 25, σ. 296.

³¹ βλ. Χρυσόγονου, ό.π. υποσ. 22, σ. 103.

³² Για ορισμό της έννοιας βλ. παρακάτω Π.Α., σ. 19.

της θέσης των μειονεκτούντων ομάδων. Με λίγα λόγια η απαγόρευση των ρατσιστικών μηνυμάτων θεωρείται ότι επιφέρει θετικά αποτελέσματα προς τον σκοπό της ίσης μεταχείρισης, όχι μόνο με συμβολικό τρόπο, αλλά και έμπρακτα, γιατί αποτρέπει την μετάδοση απόψεων που είναι μειωτικές για κάποιους και άρα την ίδια την απαξίωσή τους³³.

Υπάρχει βέβαια και ο αντίλογος. Οι υποστηρικτές του ελεύθερου λόγου εισφέρουν επιχειρήματα που αντικρούουν αυτές τις θεωρίες. Κατά αυτούς αν και οι απαγορεύσεις του μισαλλόδοξου λόγου εισάγονται για να προστατεύσουν τις μειονοτικές ομάδες καταλήγουν να λειτουργούν εις βάρος τους³⁴. Αναφέρουν το παράδειγμα πολλών χωρών, στις οποίες, μολονότι ισχύει νομοθεσία ενάντια στις μισαλλόδοξες ιδέες, η θέση των μειονοτικών ομάδων δεν έχει βελτιωθεί και κυρίως δεν υπάρχει σεβασμός του δικού τους δικαιώματος έκφρασης. Αντίθετα η μόνη συνέπεια αυτής της απαγόρευσης μοιάζει να είναι η αυξανόμενη λογοκρισία και ο θρίαμβος της πολιτικής ορθότητας³⁵.

Αρκετοί θεωρητικοί προτείνουν την κατάργηση αυτών των απαγορεύσεων ως την μόνη λύση³⁶. Η αλήθεια είναι ότι η εκφορά γενικών μισαλλόδοξων μηνυμάτων φαίνεται να καλύπτεται από την προστασία της ελευθερίας έκφρασης στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες της ανοχής και του πλουραλισμού. Η προστασία των μειονοτήτων και η επίτευξη της μη-διάκρισης δεν εξαρτάται από την ποινικοποίηση των μισαλλόδοξων απόψεων. Η στάθμιση της ελευθερίας έκφρασης και του δικαιώματος στην ίση μεταχείριση σε σχέση με το θέμα αυτό είναι μάλλον περιττή. Το ότι απαιτούνται ρυθμίσεις είναι αδιαμφισβήτητο. Ρυθμίσεις προς την κατεύθυνση της αντιμετώπισης των διακρίσεων με θετικά μέτρα υπέρ των μειονοτήτων και με

³³ Για αυτές θεωρίες, τις οποίες ο συγγραφέας αντικρούει βλ. Sadurski W., On 'seeing speech through an equality lens': a critique of egalitarian arguments for suppression of hate speech and pornography, *Oxford Journal of Legal Studies* (1996), vol. 16, n. 4, σ. 713-723, ιδίως 714-715.

³⁴ βλ. Heinze, Viewpoint absolutism and hate speech, *Modern Law Review* (July 2006), vol. 69, n. 4, σ. 543-582 στην ιστοσελίδα <http://www.blackwell-synergy.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2230.2006.00599.x>, σ. 14-21 και 28 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

³⁵ βλ. Bernstein, Defending the First Amendment from antidiscrimination laws, *North Carolina Law Review* (2003), vol. 82, σ. 224 επ. στην ιστοσελίδα http://ssrn.com/abstract_id=, σ. 10-13 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου) και κυρίως για τις διακρίσεις που υφίστανται οι ομάδες με διαφορετικό σεξουαλικό προσανατολισμό Cohen J., More censorship or less discrimination? Sexual orientation hate propaganda in multiple perspectives, *McGill Law Journal* (2000), vol. 46, σ. 69-104, ιδίως σ. 91-94. Και οι δυο συγγραφείς παρουσιάζουν παραδείγματα από τις ΗΠΑ και τον Καναδά.

³⁶ Για παράδειγμα ο Heinze, ό.π. υποσ. 34, σ. 10-11 και 29-31 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου), προτείνει μια συνεκτική θεωρία, η οποία αναφέρεται ειδικότερα παρακάτω υποσ. 57, ενώ ο Bernstein υποστηρίζει ότι η περικοπή των ατομικών ελευθεριών για χάρη της ισότητας θα καταλήξει εις βάρος και της ισότητας και των ατομικών ελευθεριών, ό.π. υποσ. 35, σ. 12-13 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου). Επίσης βλ. Τσακυράκη, Ο μισαλλόδοξος λόγος, *Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου* (1996), τεύχ. II, σ. 261-279, ιδίως σ. 276-279, Sadurski, ό.π. υποσ. 33, σ. 723.

πολιτικές που θα στοχεύουν στην προβολή της ανεκτικότητας. Οι νομοθετικές λύσεις περιορισμού του λόγου δεν φαίνεται να συμβάλουν στον σκοπό αυτό, εκτός κι αν μπορεί να θεωρηθεί ότι τέτοια προβλήματα αντιμετωπίζονται με την υποκρισία.

Η σύγκρουση μεταξύ του δικαιώματος στην ελεύθερη γνώμη και στην πληροφόρηση και του δικαιώματος στην προστασία της προσωπικότητας είναι συχνό φαινόμενο στην εποχή της κυριαρχίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Ειδήσεις συνοδευόμενες από σχόλια και αξιολογικές κρίσεις μπορούν να θίξουν την τιμή ή το όνομα ή την εικόνα του προσώπου, στοιχεία που μαζί με άλλα συνθέτουν την έννοια της προσωπικότητας³⁷.

Η στάθμιση που είναι αναγκαία να γίνει για τη διευθέτηση της σύγκρουσης αυτής παρουσιάζεται ανάγλυφα στη γνωστή υπόθεση Μπαμπινιώτη³⁸, μια υπόθεση που προκάλεσε συζητήσεις και αντιδράσεις. Επρόκειτο, ως γνωστό, για το λήμμα «Βούλγαρος» του λεξικού του γνωστού καθηγητή, που θεωρήθηκε ότι πρόσβαλε την τιμή ορισμένων ατόμων, κατοίκων Θεσσαλονίκης, που ζήτησαν με αίτηση ασφαλιστικών μέτρων την απάλειψή της. Η υπόθεση εισήχθη στον Άρειο Πάγο (εφεξής ΑΠ) μετά από άσκηση αναίρεσης υπέρ του νόμου που άσκησε ο Εισαγγελέας. Η πλειοψηφία του ΑΠ ακολουθώντας τη μέθοδο της στάθμισης των δυο δικαιωμάτων δέχτηκε ότι επειδή η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και της επιστήμης αποσκοπεί στη «διαφύλαξη ύψιστων κοινωνικών αγαθών, καλύπτει (νομιμοποιεί) και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες έτσι, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν είναι παράνομες διότι η προσωπικότητα, και αν θίγεται, έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία σε σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών». Έκρινε δηλαδή ότι η ελευθερία έκφρασης είναι «αξιολογικώς

³⁷ Για το περιεχόμενο του δικαιώματος της προσωπικότητας βάσει του άρθρου 57 ΑΚ βλ. Καράκωστα Γ.Κ., Προσωπικότητα και τύπος, νομική θεώρηση ενός δεοντολογικού ζητήματος, Β' έκδοση, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997, σ. 36-38.

³⁸ Πρόκειται για την ολ.ΑΠ 13/99 στην ιστοσελίδα της ΝΟΜΟΣ <http://lawdb.intrasoftnet.com>. Για μια συνοπτική παρουσίαση της υπόθεσης που συνδέει το συμπέρασμά της με την προστασία των γενικών μισαλλόδοξων μηνυμάτων βλ. Tassopoulos I.A., Hate speech and liberal democracy-perspectives from Greece, XVIth Congress of the International Academy of Comparative Law, Brisbane, 14-20 July 2002 στην ιστοσελίδα <http://www.ddp.unipi.it/dipartimento/seminari/brisbane/Brisbane-Grecia-2.pdf>, σ. 9 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου). Η υπόθεση αυτή υπήρξε αντικείμενο έντονων συζητήσεων κυρίως σε σχέση με την απόφαση επί των ασφαλιστικών μέτρων βλ. σχετικά το αφιέρωμα του περιοδικού του Σύνταγμα (1998), τεύχ. 4 τα εξής άρθρα: Αλιβιζάτου Ν. Κ., Σημείωμα μαρτυρικής καταθέσεως, σ. 718-720, Κασιμάτη Γ., Η επιστήμη υπό δικαστική απαγόρευση, σ. 725-730, Σταθόπουλου Μ., Η δίκη σώζει το άστοχο λήμμα, σ. 735-741, Τσακυράκη Στ., Σατανικό λεξικό, σ. 742-748 και Καϊδατζή Α., Η ελευθερία της επιστημονικής έκφρασης σε σύγκρουση με το δικαίωμα προστασίας της προσωπικότητας, Σχόλια στην ΜονΠρΘεσ 18134/98 (ασφ. μ.), σ. 753-763.

υπέρτερη» από το δικαίωμα στην προσωπικότητα, όταν όμως δεν υφίσταται προσβολή της αξίας του ανθρώπου.

Η άποψη αυτή, αν και στο συγκεκριμένο θέμα οδήγησε σε ορθό αποτέλεσμα, εμφανίζει ένα μεθοδολογικό πρόβλημα στη διαδικασία της στάθμισης, όπως παρουσιάστηκε και παραπάνω³⁹. Εκφράζει μια ξεκάθαρη προτίμηση υπέρ της ελευθερίας του λόγου σε σχέση με το δικαίωμα στην προσωπικότητα, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις συγκεκριμένες περιστάσεις. Η προτίμηση αυτή μπορεί να καμφθεί μόνο εφόσον υπάρχει προσβολή της αξίας του ανθρώπου. Εν προκειμένω όμως δεν πρόκειται πλέον για στάθμιση, αλλά για ουσιαστική ιεράρχηση των συγκρουόμενων δικαιωμάτων, μέθοδος η οποία έρχεται σε αντίθεση με την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας των διατάξεων του Συντάγματος⁴⁰.

Η αστοχία της γνώμης της πλειοψηφίας επιβεβαιώνεται περισσότερο, αν συγκριθεί με την άποψη της ελάσσονος πλειοψηφίας. Σύμφωνα με αυτή την τελευταία όχι μόνο δεν υφίσταται παρανομία στην καταγραφή της έννοιας της λέξης «Βούλγαρος», αφού αυτή εντάσσεται στην επαγγελματική και επιστημονική δραστηριότητα ενός λεξικογράφου και είναι «αξιολογικά άχρωμη», αλλά ούτε καν προσβολή της προσωπικότητας. Η γνώμη αυτή ορίζοντας την επαγγελματική συμπεριφορά ενός επιστήμονα-λεξικογράφου καταλήγει ότι αυτή δεν μπορεί να προκαλέσει προσβολή της προσωπικότητας υπό την έννοια του άρθρου 57 ΑΚ, ακόμα και όταν καταγράφει προσβλητικές για κάποιους λέξεις.

Η άποψη αυτή δεν έκανε καμιά αναφορά στα συγκρουόμενα στην εν λόγω υπόθεση άρθρα του Συντάγματος. Παρόλ' αυτά φαίνεται να είναι πιο κοντά στην τεχνική της στάθμισης των δυο δικαιωμάτων, που αναφέρθηκε παραπάνω⁴¹. Κι αυτό διότι εξετάζει την ελευθερία έκφρασης και το δικαίωμα στην προσωπικότητα υπό το φως των συγκεκριμένων συνθηκών και κλίνει τελικά υπέρ της πρώτης εν όψει των δεδομένων στοιχείων της υπόθεσης και όχι μέσω μιας γενικότερης κοινωνιολογικής ή αξιολογικής κρίσης. Αντιπαραθέτει την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης και της επιστήμης, που εδώ αντανakλάται στην επιστημονική δραστηριότητα του λεξικογράφου, με το δικαίωμα στην προσωπικότητα που εκδηλώνεται εν προκειμένω με το στοιχείο της εθνικής ταυτότητας των ατόμων, που θεωρούν ότι προσβλήθηκαν. Για να προβεί στην τελική επιλογή υπέρ ενός ή του άλλου δικαιώματος χρησιμοποιεί,

³⁹ βλ. παραπάνω σ. 10.

⁴⁰ Έτσι Χρυσόγονος, ό.π. υποσ. 22, σ. 103-105.

⁴¹ βλ. παραπάνω σ. 10.

όχι γενικές αξιολογήσεις, παρά τον ίδιο τον νόμο ως κριτήριο⁴². Ο νόμος προσφέρει τα αναγκαία και αντικειμενικά στοιχεία, η χρήση των οποίων θα συνδράμει στην τελική στάθμιση των αντικρουόμενων δικαιωμάτων. Έτσι αποφεύγονται αφηρημένες κρίσεις, που δεν οδηγούν πάντα σε ασφαλή συμπεράσματα.

Στη σύγχρονη εποχή η ραγδαία εξέλιξη της πληροφορικής αποτέλεσε κίνητρο για να επικεντρωθεί το ενδιαφέρον των νομικών και των νομοθετών στην προστασία της ιδιωτικής ζωής κυρίως από την επεξεργασία δεδομένων, η οποία ακριβώς μέσω της τεχνολογίας επεκτάθηκε και αυτοματοποιήθηκε. Οι διαστάσεις που έλαβε ιδίως τα τελευταία χρόνια η διαδικασία της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων ήταν το έναυσμα για τον αναθεωρητικό νομοθέτη προκειμένου να θεσπίσει ειδική διάταξη στο νέο Σύνταγμα του 2001, το άρθρο 9Α, το οποίο κατοχυρώνει ρητά το δικαίωμα προστασίας του ατόμου *«από τη συλλογή, επεξεργασία και χρήση, ιδίως με ηλεκτρονικά μέσα, των προσωπικών του δεδομένων»*. Το δικαίωμα στον πληροφοριακό αυτοκαθορισμό, όπως αλλιώς λέγεται, συνιστά το δικαίωμα του καθενός να αποφασίζει και να συγκαθορίζει ποιες πληροφορίες που αφορούν το πρόσωπό του θα αποκαλύπτονται στους άλλους⁴³.

Το δικαίωμα αυτό, όπως και το δικαίωμα στην προστασία της ιδιωτικής ζωής έρχονται συχνά σε αντίθεση με την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης. Δεν είναι τυχαίο ότι στην αναθεώρηση του Συντάγματος το 2001 εκτός από το άρθρο 9Α προστέθηκε και το άρθρο 5Α, που αναφέρθηκε παραπάνω, για το δικαίωμα στην πληροφόρηση. Από τη μια καθενας δικαιούται να έχει πρόσβαση σε πληροφορίες, από την άλλη το άτομο έχει δικαίωμα στην ιδιωτικότητα και στην μη αποκάλυψη δεδομένων που το αφορούν. Ο ν. 2472/97 (ΦΕΚ Α' 50), που βασίζεται στην Οδηγία 95/46/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24 Οκτωβρίου 1995 για την εναρμόνιση των ευρωπαϊκών νομοθεσιών σε σχέση με την επεξεργασία προσωπικών δεδομένων, περιλαμβάνει προβλέψεις από τις οποίες διαφαίνεται η συγκρουόμενη σχέση αυτών των δικαιωμάτων. Έτσι εκφράστηκε η άποψη ότι η διάταξη του άρθρου 7 παρ. 2 εδ. ζ⁴⁴ αντίκειται στο άρθρο 14 του Συντάγματος που απαγορεύει κάθε προληπτικό μέτρο κατά του τύπου⁴⁵.

⁴² Αναλυτικά για το θέμα αυτό βλ. Καμτσιδου, ό.π. υποσ. 23, σ. 311-315.

⁴³ Το δικαίωμα αυτό και το περιεχόμενό του αναπτύχθηκαν στην νομολογία του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Για την παρουσίαση αυτής της νομολογίας βλ. Ιγγλεζάκη Ι.Δ., Ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 51-55.

⁴⁴ Κατά τη διάταξη αυτή: «Άρθρο 7 1. ... 2. Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η συλλογή και η επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων, καθώς και η ίδρυση και λειτουργία σχετικού αρχείου, ύστερα από άδεια της Αρχής, όταν συντρέχουν μία ή περισσότερες από τις ακόλουθες προϋποθέσεις: α)... ζ) Η επεξεργασία

Εντούτοις η ίδια η κοινοτική Οδηγία είχε προβλέψει την πιθανότητα σύγκρουσης. Στο άρθρο 9 της εν λόγω Οδηγίας αναφέρεται: «Για την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που πραγματοποιείται αποκλειστικώς για δημοσιογραφικούς σκοπούς ή στο πλαίσιο καλλιτεχνικής ή λογοτεχνικής έκφρασης, τα κράτη μέλη προβλέπουν τις εξαιρέσεις ή παρεκκλίσεις από τις διατάξεις του παρόντος κεφαλαίου, του κεφαλαίου IV και του κεφαλαίου VI μόνο στον βαθμό που είναι αναγκαίες ώστε το δικαίωμα της ιδιωτικής ζωής να συμβιβάζεται με τους κανόνες που διέπουν την ελευθερία έκφρασης». Εξάλλου το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων εξετάζοντας την εν λόγω Οδηγία τόνισε ότι «οι διατάξεις της οδηγίας 95/46 δεν περιέχουν, αυτές καθεαυτές, περιορισμό αντίθετο προς τη γενική αρχή της ελευθερίας της εκφράσεως ή προς άλλα δικαιώματα και ελευθερίες που ισχύουν εντός της Ευρωπαϊκής Ενώσεως και αντιστοιχούν ιδίως στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ. Εναπόκειται στις εθνικές αρχές και στα εθνικά δικαστήρια που είναι αρμόδια για την εφαρμογή της εθνικής ρυθμίσεως περί μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο της οδηγίας 95/46 να διασφαλίσουν τη δίκαιη στάθμιση των άξιών προστασίας δικαιωμάτων και συμφερόντων, συμπεριλαμβανομένων των θεμελιωδών δικαιωμάτων που προστατεύει η κοινοτική έννομη τάξη»⁴⁶.

Περαιτέρω όσον αφορά ειδικότερα την επιλογή του Έλληνα νομοθέτη στο άρθρο 7 παρ. 2 εδ. ζ πρέπει να επισημανθεί ότι μολονότι τίθεται ως προϋπόθεση η χορήγηση άδειας, οι αρχές δεν διαθέτουν διακριτική ευχέρεια ως προς την παροχή της. Από τη στιγμή που οι όροι χορήγησής της πληρούνται, η άδεια δίδεται υποχρεωτικά. Επιπρόσθετα η άδεια απαιτείται μόνο για τα ευαίσθητα δεδομένα, των οποίων αφενός μεν η επεξεργασία καταρχήν απαγορεύεται, αφετέρου όμως προβλέπεται η εξαίρεση για το δημοσιογραφικό επάγγελμα⁴⁷.

Συνεπώς η διάταξη αυτή αποτελεί μάλλον χαρακτηριστικό παράδειγμα συμβιβασμού, στάθμισης συγκρουόμενων δικαιωμάτων από τον ίδιο τον νομοθέτη. Η

αφορά δεδομένα δημοσίων προσώπων, εφόσον αυτά συνδέονται με την άσκηση δημοσίου λειτουργήματος ή τη διαχείριση συμφερόντων τρίτων, και πραγματοποιείται αποκλειστικά για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Η άδεια της αρχής χορηγείται μόνο εφόσον η επεξεργασία είναι απολύτως αναγκαία για την εξασφάλιση του δικαιώματος πληροφόρησης επί θεμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος καθώς και στο πλαίσιο καλλιτεχνικής έκφρασης και εφόσον δεν παραβιάζεται καθ' οιονδήποτε τρόπο το δικαίωμα προστασίας της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής».

⁴⁵ Έτσι Τσάτσος Δ.Θ./ Σκουρής Β./ Σπυρόπουλος Φ., Ελευθερία του τύπου και προστασία του από την επεξεργασία προσωπικών πληροφοριών, Το Σύνταγμα (1998), τεύχ. 3, σ. 499-520.

⁴⁶ βλ. υπόθεση C-101/01, απόφαση της 6 Νοεμβρίου 2003, παρ. 90.

⁴⁷ βλ. Μίτλεττον Φ., Προβλήματα εφαρμογής της ευρωπαϊκής οδηγίας για την προστασία προσωπικών δεδομένων στην ελληνική έννομη τάξη, Δικαιώματα του Ανθρώπου (2001), τεύχ. II, σ. 751-761, ιδίως σ. 760.

ανάγκη προστασίας των ευαίσθητων δεδομένων απαιτούσε την απαγόρευση επεξεργασίας τους. Κάτι τέτοιο ωστόσο θα περιόριζε υπέρμετρα την ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης. Για να αποφευχθεί αυτό το ενδεχόμενο ο νομοθέτης προέβλεψε τη διαδικασία της άδειας. Επέτρεψε έτσι την άσκηση της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης με όρους όμως που δεν αλλοιώνουν τον πυρήνα της ιδιωτικότητας.

Από εκεί κι έπειτα η στάθμιση των δυο δικαιωμάτων θα κριθεί στην πράξη σε συγκεκριμένες περιπτώσεις σύγκρουσης: «Επομένως, η ορθή στάθμιση των σχετικών δικαιωμάτων και συμφερόντων πρέπει να γίνεται μάλλον στο στάδιο της εφαρμογής σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, σε εθνικό επίπεδο, της νομοθεσίας περί μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο της οδηγίας 95/46»⁴⁸.

B. Αξία του λόγου

Μετά την έκθεση των διεθνών και ελληνικών κειμένων που κατοχυρώνουν την ελευθερία της έκφρασης γνώμης, κρίνεται σκόπιμο να ακολουθήσει μια ανάπτυξη με τους λόγους που εξηγούν, γιατί χρήζει το δικαίωμα αυτό τέτοιας προστασίας⁴⁹.

Κατ' αρχάς η ελευθερία έκφρασης συμβάλλει στην ανάπτυξη της προσωπικότητας και στην ολοκλήρωση του εαυτού. Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς ότι η ελεύθερη διαμόρφωση και έκφραση των ιδεών αποτελεί ειδικότερη έκφανση της προσωπικότητας. Ο λόγος και η ικανότητα άρθρωσής του είναι ένα από τα μοναδικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν την ανθρώπινη φύση κάνοντας τον ξεχωριστό. Ο άνθρωπος χωρίς την ελευθερία λόγου δεν θα ήταν ο ίδιος. Το αποδεικνύουν τα πολλά παραδείγματα ανθρώπων που από διάφορες αιτίες στερήθηκαν τη δυνατότητα έκφρασης. Η επικοινωνία και η ανάπτυξη σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων στηρίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ελευθερία έκφρασης. Δεν θα μπορούσε λοιπόν παρά να απολαμβάνει η ελευθερία αυτή τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία.

⁴⁸ βλ. ό.π. υποσ. 46, παρ. 85.

⁴⁹ Γενικά για την αξία του λόγου βλ. Τσακυράκη Σ., Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, Π.Ν. Σάκκουλας, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 1997, σ. 281-285. Επίσης για τις θεωρίες για την αξία του λόγου στη νομολογία του αμερικανικού Ανώτατου Δικαστηρίου βλ. Post R., Reconciling theory and doctrine in First Amendment Jurisprudence, California Law Review, vol. V:P, σ. 1-26. Επίσης βλ. Kentridge S., Freedom of speech: Is it the primary right?, International and Comparative Law Quarterly (April 1996), vol. 45, σ. 253-270, ιδίως σ.258-259, McGoldrick D./O'Donnell T., Hate speech laws: consistency with national and international human rights law, Legal Studies (December 1998), vol. 18, n. 4, σ. 453-485, ιδίως σ. 454-455.

Επιπλέον ο διάλογος και η ανταλλαγή ιδεών συμβάλλει στην πρόοδο της κοινωνίας και στη γνώση. Οι μεγάλες εφευρέσεις, η ανάπτυξη της τεχνολογίας και η εξέλιξη των επιστημών οφείλουν πολλά στην ελευθερία έκφρασης. Η ανταλλαγή επιχειρημάτων, ο αντίλογος ακόμα και οι διαφωνίες συντέλεσαν και συντελούν στην ανάπτυξη και αν μη τι άλλο στην ανακάλυψη της αλήθειας⁵⁰. Πολλές επιστημονικές παραδοχές του παρελθόντος έχουν σήμερα ανατραπεί. Κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο χωρίς τη συνεχή ελεύθερη διακίνηση των ιδεών που επιτρέπει στον καθένα να συμβάλει τη δική του εκδοχή με αποτέλεσμα, έστω και μακροπρόθεσμο, την πρόοδο των επιστημών και άρα της ίδιας της κοινωνίας.

Ο τρίτος και βασικότερος λόγος που επιβάλλει τη μεγαλύτερη δυνατή προστασία της ελευθερίας της έκφρασης είναι η συμβολή της στη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος⁵¹. Δε χρειάζεται να αναφερθεί το παράδειγμα της αθηναϊκής δημοκρατίας με την εκκλησία του δήμου για ναδειχθεί η σημασία του διαλόγου για την ίδια την ύπαρξη του πολιτεύματος που θεωρείται ότι αρμόζει καλύτερα στην ανθρώπινη φύση. Η λαϊκή κυριαρχία, το θεμέλιο της δημοκρατίας, θα ήταν κενό γράμμα χωρίς την ελευθερία του λόγου. Η έκφραση και η διάδοση των απόψεων της μειοψηφίας θα ήταν αδύνατη χωρίς το δικαίωμα στην έκφραση. Στην κατοχύρωση και παγίωση των δικαιωμάτων των μειονοτήτων η συμβολή της ελεύθερης έκφρασης γνώμης ήταν εξίσου σημαντική. Όλες οι κατακτήσεις της σημερινής δημοκρατικής κοινωνίας δε θα είχαν επιτευχθεί, αν δε δινόταν τόσο βάρος στην προστασία του δικαιώματος έκφρασης.

Η εξέχουσα σημασία της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης στη δημοκρατία συνεπάγεται το σεβασμό όλων των απόψεων⁵². Η δημοκρατία είναι σύμφυτη με τον πλουραλισμό και την πολυφωνία. Η πραγμάτωσή τους επιτυγχάνεται μόνο με την ελεύθερη κυκλοφορία όλων των ιδεών, ακόμα και αυτών που δεν είναι 'βολικές' για τη δημοκρατία. Κατά την άποψη αυτή η ελεύθερη έκφραση αναγνωρίζεται τόσο για τις δημοφιλείς, όσο και για τις ανεπιθύμητες ιδέες. Περιλαμβάνει και τον λόγο που

⁵⁰ Για μια εκτενέστερη ανάλυση της συμβολής του λόγου στην ανακάλυψη της αλήθειας και με σημαντικό αντίλογο κυρίως ως προς το τι είναι αλήθεια βλ. Barendt E., *Freedom of speech*, Oxford University Press, Oxford, 1985, σ. 8-14.

⁵¹ Για μια ειδικότερη ανάλυση της διαπλεκόμενης σχέσης ελευθερίας έκφρασης και δημοκρατίας και πιο συγκεκριμένα του προτύπου 'διαβουλευτικής' δημοκρατίας βλ. Παιονίδη, Φ. *Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης*, *Επιστήμη και Κοινωνία* (1998), τεύχ. 1, σ. 29-56. Για τη συμβολή της ελευθερίας του λόγου στη δημοκρατία βλ. Bernstein, ό.π. υποσ. 35, σ. 6-8 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου). Επίσης Hare, I. *Method and objectivity in free speech adjudication: Lessons from America*, *International and Comparative Law Quarterly* (January 2005), vol.. 54, σ. 49-87, ιδίως σ. 55.

⁵² βλ. Τσακυράκη Σ., ό.π. υποσ. 36, σ. 265.

μπορεί να μην είναι αρεστός σε πολλούς. Το ότι μια ιδέα μπορεί να είναι προκλητική ή προσβλητική για κάποιον ή κάποιους είναι ένα τίμημα που πρέπει να πληρωθεί προς όφελος της δημοκρατίας και όχι λόγος περιορισμού του δικαιώματος έκφρασης.

II. Ο ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟΣ ΛΟΓΟΣ

A. Οριοθέτηση των εννοιών

Οι παραπάνω λόγοι εξηγούν την ανάγκη για την κατοχύρωση του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση της γνώμης, τόσο από διεθνείς οργανισμούς, όσο και από εθνικά συντάγματα. Η υψηλή αυτή στάθμη προστασίας, όπως δείχτηκε, δεν είναι τυχαία, ωστόσο δεν είναι και απόλυτη. Οι ίδιες αυτές διατάξεις προβλέπουν και τη δυνατότητα επιβολής περιορισμών στην ελευθερία του λόγου, όπως εξετάστηκε. Εκτός αυτού υφίστανται επιπλέον διατάξεις της κοινής νομοθεσίας που εισάγουν περιορισμούς στην ελεύθερη έκφραση της γνώμης και ειδικότερα σε ορισμένες μορφές λόγου. Στη συνέχεια θα εξεταστούν οι περιορισμοί που επιβάλλονται στον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο.

Ο προκλητικός λόγος είναι είδος έκφρασης που καταρχήν προστατεύεται από την ελευθερία έκφρασης, καθώς η ελεύθερη κυκλοφορία ενοχλητικών απόψεων είναι ίδιον μιας δημοκρατικής

πλουραλιστικής κοινωνίας. Ωστόσο υφίστανται και περιπτώσεις προκλητικού λόγου που έχουν αρνητικά αποτελέσματα. Πρόκειται για τον λόγο που προκαλεί, διεγείρει, ενθαρρύνει ή εγκωμιάζει την καταφυγή στη βία ή την τέλεση αδικημάτων με αποτέλεσμα τη διατάραξη της δημόσιας τάξης ή τον άμεσο κίνδυνο διατάραξης της δημόσιας τάξης. Ο όρος προκλητικός χαρακτηρίζει εν προκειμένω τον λόγο που σκοπός της έκφρασής του είναι το ξέσπασμα βίας και η ανατροπή της ειρήνης των πολιτών ή η διάπραξη αδικημάτων ή απλώς ο εγκωμιασμός και η εξύμνηση όλων αυτών. Στην ανάπτυξη που ακολουθεί χρησιμοποιείται κυρίως με την αρνητική αυτή έννοια.

Με την έννοια ‘μισαλλόδοξος λόγος’ εννοείται η έκφραση που είναι προσβλητική, εκφοβιστική και η οποία προκαλεί μίσος ή διάκριση μεταξύ των ανθρώπων⁵³. Μισαλλόδοξος κατ’ αυτή την έννοια είναι συνεπώς ο λόγος που εκφράζει μίσος προς τους άλλους ή έχει ως συνέπεια τη δημιουργία διακρίσεων μεταξύ των πολιτών λόγω φυλής, χρώματος, εθνικότητας, θρησκείας, φιλοσοφικών πεποιθήσεων και σεξουαλικών προτιμήσεων. Εδώ εντάσσονται εκφράσεις ρατσισμού και ξενοφοβίας.

⁵³ βλ. N. Lerner, Is there a right to hate speech?, Human Rights Brief (Winter 1996), vol. 3, στην ιστοσελίδα <http://www.wcl.american.edu/hrbrief/v3i2/lerner32.htm>, σ. 1 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

B. Η αντιμετώπιση του προκλητικού και του μισαλλόδοξου λόγου

1. Οι δυο τάσεις

Υπάρχουν δυο βασικές κατευθύνσεις για την αντιμετώπιση του προκλητικού και του μισαλλόδοξου λόγου από τους θεωρητικούς της ελευθερίας του λόγου⁵⁴. Η μια υποστηρίζει μια πιο φιλελεύθερη στάση που τείνει στην υπερπροστασία του λόγου και προσεταιρίζεται στοιχεία από το αμερικανικό μοντέλο που έχει διαμορφώσει το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ σχετικά με την Πρώτη Τροποποίηση. Η δεύτερη διατηρεί μια πιο μετριοπαθή άποψη και δέχεται την επιβολή απαγορεύσεων στον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο, που όμως θα ερμηνεύονται στενά και δανείζεται στοιχεία κυρίως από τις ευρωπαϊκές χώρες και τα κείμενα των διεθνών οργανισμών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Οι κύριες διαφορές που παρουσιάζουν τα δυο μοντέλα θα μπορούσαν να συνοψιστούν στις εξής: η προστασία στην ελευθερία έκφρασης που προβλέπει η Πρώτη Τροποποίηση του αμερικανικού Συντάγματος είναι σχεδόν απόλυτη: «το Κονγκρέσο δε θα ψηφίσει κανένα νόμο περιοριστικό της ελευθερίας του λόγου ...»⁵⁵. Η διάταξη αυτή έχει την έννοια ότι το δικαίωμα στην ελεύθερη γνώμη δεν μπορεί να περιοριστεί βάσει του περιεχομένου της έκφρασης και μόνο. Από την πλούσια νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ έχει προκύψει το λεγόμενο κριτήριο του «σαφούς και παρόντος κινδύνου» με βάση το οποίο κρίνεται το θεμιτό ενός περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης ή όχι⁵⁶. Άμεσος είναι ο κίνδυνος όταν δεν είναι απλώς πιθανός, αλλά όταν ‘το κακό’ πρόκειται να συμβεί εντός ολίγου ή είναι δυνατό να προκληθεί άμεσα. Άρα και οι διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο κρίνονται σύμφωνα με αυτό το κριτήριο και στις πιο πολλές περιπτώσεις έχουν κριθεί αντισυνταγματικές.

Επιπρόσθετα κανείς περιορισμός δεν πρέπει να επιβληθεί στο δικαίωμα έκφρασης, όταν υπάρχει η δυνατότητα να ληφθούν εναλλακτικά μέτρα. Κάτι τέτοιο

⁵⁴ Για το θέμα αυτό βλ. Brugger W., The treatment of hate speech in German Constitutional Law (Part I), German Law Journal (01 December 2002), vol. 3, n. 12, σ. 117 επ. στην ιστοσελίδα <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=212>, παρ. 3, Heinze, ό.π. υποσ. 34, σ. 2-11 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου), McGonagle T., Wrestling (racial) equality from tolerance of hate speech, Dublin University Law Journal (2001), vol. 23, σ. 21-54, στην ιστοσελίδα <http://www.ivir.nl/publications/mcgonagle/DULJhatespeech.pdf>, ιδίως σ. 4-7 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

⁵⁵ Το κείμενο είναι από McGonagle, ό.π. υποσ. 54, υποσ. 24.

⁵⁶ Πρόκειται για το κριτήριο του “clear and present danger” που τέθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ στην υπόθεση Schenck vs USA 249, US 47,52(1919) βλ. Τσακυράκη, ό.π. υποσ. 49, σ. 141 και Tassopoulos, I.A., The constitutional problem of subversive advocacy in the United States of America and Greece, Publications of the Hellenic institute of international and foreign law, Ant. N. Sakkoulas, Athens-Komotini, 1993, σ. 189-195.

εκτιμάται ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες και την ικανότητα των αρχών να εμποδίσουν τις δυσμενείς συνέπειες του λόγου, τη βία, το μίσος ή τη διάκριση. Όταν παρόλα αυτά είναι απαραίτητο να επιβληθούν περιορισμοί στην έκφραση, τα μέτρα που θα ληφθούν θα πρέπει να είναι τα λιγότερο επαχθή για το δικαίωμα έκφρασης, να επιδιώκουν ένα θεμιτό σκοπό και να μη σχετίζονται με το περιεχόμενο του λόγου.

Αντίθετα οι υπερασπιστές του μετριοπαθούς μοντέλου είναι υπέρ των περιορισμών που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που ωθεί στη βία και τον μισαλλόδοξο λόγο. Μάλιστα δέχονται σε αρκετές περιπτώσεις την αναγκαιότητα θέσπισης ποινικών διατάξεων που απαγορεύουν αυτά τα είδη λόγου, χωρίς να απαιτείται να έχουν αυτοί ως συνέπεια τη διατάραξη της δημόσιας τάξης ή την παρότρυνση της βίας ή του μίσους ή της διάκρισης. Αυτή είναι η αντιμετώπιση για παράδειγμα των αρνητών του Ολοκαυτώματος καθώς και του ρατσιστικού λόγου. Η στάση αυτή δέχεται απαγορεύσεις στον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο μόνο βάσει του περιεχομένου του και όχι βάσει των συνεπειών τους.

2. Επιχειρήματα των δυο πλευρών

Κατά το 'φιλελεύθερο' δόγμα για το δικαίωμα έκφρασης η ελευθερία του λόγου έχει μια προεξέχουσα θέση, επιχείρημα που στηρίζεται σε θεωρίες⁵⁷, οι οποίες πηγάζουν κυρίως από τη σημασία του λόγου στο δημοκρατικό πολίτευμα και δευτερευόντως από τη σύνδεσή του με την προσωπική ολοκλήρωση του ατόμου⁵⁸. Το προβάδισμα αυτό αφορούσε αρχικά τον πολιτικό λόγο. Με την εξέλιξη όμως της νομολογίας του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ κάθε κατηγορία έκφρασης έτεινε να ενταχθεί στον πολιτικό λόγο. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δινόταν μεγάλο βάρος στη σημασία του διαλόγου σε μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία επιβάλλει να μην αποκλείεται καμιά ιδέα από τη δημόσια αντιπαράθεση, ενώ η αρχή της

⁵⁷ Για μια αναλυτική παρουσίαση των θεωριών προστασίας της ελεύθερης έκφρασης βλ. Heinze, ό.π. υποσ. 34, ιδίως σ. 8-11 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου). Ο συγγραφέας κάνει λόγο για α) θεωρίες της αγοράς ιδεών, σύμφωνα με τις οποίες δε χρειάζεται να απαγορευτούν οι χαμηλής στάθμης ιδέες, γιατί θα χαθούν από τον αυστηρό ανταγωνισμό στην ελεύθερη αγορά ιδεών. Οι καλές απόψεις θα σωθούν, β) θεωρίες της διατήρησης της ειρηνικής κοινωνικής συμβίωσης, κατά τις οποίες στη δημοκρατία ο διάλογος και η ειρηνική αντιπαράθεση συμβάλλουν στη μακροπρόθεσμη διατήρηση της ειρηνικής συμβίωσης, γ) δεοντολογικές θεωρίες που βλέπουν την ελευθερία της έκφρασης ως μια αξία καθεαυτή και όχι ως ένα μέσο για την επίτευξη ανώτερων σκοπών και δ) ρεπουμπλικανικές θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η διεξαγωγή διαλόγου είναι καθήκον στη δημοκρατία, γιατί καθένας πρέπει να γνωρίζει τη γνώμη του άλλου και συνεπώς η κυβέρνηση δε μπορεί να τον φιμώνει. Ο ίδιος υποστηρίζει μια πέμπτη συνεκτική θεωρία, η οποία επιτρέπει στα κράτη της δυτικής Ευρώπης, που ακολουθούν μια περισσότερο φιλο-σοσιαλιστική πολιτική να εφαρμόσουν τα κριτήρια του αυστηρά φιλελεύθερου αμερικανικού μοντέλου με μεγαλύτερη επιτυχία.

⁵⁸ βλ. Barendt, ό.π. υποσ. 50, σ. 146-152 και Smith, St.A., There's such a thing as free speech and it's a good thing, too, στο Whillock, R. K./Slaydon D., Hate speech, SAGE Publications, One Thousand Oaks, Calif., 1995, σ. 227-266, ιδίως σ. 234.

αυτοκυβέρνησης συνυφασμένη με την έννοια της ατομικής αυτονομίας και της ολοκλήρωσης του εαυτού απαιτούν το σεβασμό στην ελεύθερη έκφραση κάθε άποψης όση δυσφορία κι αν προκαλεί αυτή⁵⁹. Έτσι εξηγείται η σχεδόν απόλυτη προστασία της οποίας χαίρει κάθε γενικό πολιτικό μήνυμα, έστω και αν κάποιος προσβάλλονται ή ενοχλούνται και ας πληρώνεται το τίμημα της χαλάρωσης της τάξης. Η διαδικασία της στάθμισης που διαμόρφωσε το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ⁶⁰ απέδειξε τελικά ότι ο κανόνας είναι η προστασία του λόγου και η εξαίρεση ο περιορισμός του, όταν συντρέχει άμεσος και παρών κίνδυνος. Αυτή είναι η έννοια της σχεδόν απόλυτης προστασίας⁶¹.

Εξίσου σημαντική ήταν και η αρχή της ελεύθερης αγοράς ιδεών που διατυπώθηκε επανειλημμένα σε αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου⁶². Κατά την αρχή αυτή κάθε άποψη, όσο προκλητική κι αν είναι, έχει τη θέση της στον ανταγωνισμό της αγοράς ιδεών και δεν μπορεί να αποκλειστεί για το λόγο αυτό. Το αν θα επιβιώσει στον ανταγωνισμό αυτό εξαρτάται από την αντιπαράθεση και το διάλογο και όχι από προσβλητικό ή ενοχλητικό του περιεχομένου της⁶³. Βάσει αυτής της αρχής ο καλύτερος τρόπος αντίδρασης στον προκλητικό λόγο είναι ο αντίλογος και η ανοχή του λόγου και όχι ο περιορισμός του.

Μια δεύτερη κατηγορία επιχειρημάτων του μοντέλου αυτού προστασίας του λόγου στρέφεται κατά των απαγορεύσεων του λεγόμενου ‘hate speech’ και υποστηρίζει ότι τέτοιου είδους απαγορεύσεις δεν προσφέρουν ως ρύθμιση τίποτα ουσιαστικό στην κοινωνική συμβίωση και έχουν αντίθετα αποτελέσματα από τα επιθυμητά⁶⁴. Πλούσια είναι τα παραδείγματα ειδικότερα από την περίπτωση του μισαλλόδοξου λόγου. Η απαγόρευση αυτού του είδους λόγου μπορεί για κάποιους να είναι θεμιτή, γιατί θεωρούν το περιεχόμενό του απεχθές. Δεν ισχύει όμως το ίδιο για όλους. Κάτι που είναι ιδιαιτέρως δυσάρεστο για τον έναν μπορεί να βρίσκει σύμφωνο τον άλλο. Αυτή η διαφωνία και η αδυναμία να διαχωριστεί κάθετα τι είναι ευάρεστο και τι όχι συνεπάγεται την αδυναμία να επιλεγεί τι πρέπει να θεωρείται επιτρεπόμενος λόγος και τι απαγορευμένος. Η απαγόρευση λοιπόν μιας συγκεκριμένης μορφής λόγου δεν προσφέρει καμιά λύση, αλλά αντίθετα τραυματίζει την ελευθερία της

⁵⁹ βλ. Τσακυράκη, ό.π. υποσ. 49, σ. 107-108.

⁶⁰ βλ. Barendt, ό.π. υποσ. 50, σ. 32-33.

⁶¹ βλ. Smith, ό.π. υποσ. 58, σ. 236-237 και 245-247.

⁶² Πρόκειται για τη φράση ‘free trade in ideas’ που πρωτοδιατυπώθηκε από τον Δικαστή Holmes ως μειοψηφούσα στην *Abrahams vs United States*, 250 US 616 (1919), βλ. Smith, ό.π. υποσ. 58, σ. 217.

⁶³ βλ. Τσακυράκη, ό.π. υποσ. 49, σ. 116-117, όπου και σχετική νομολογία.

⁶⁴ βλ. Heinze, ό.π. υποσ. 34, σ. 19-21 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

έκφρασης και ανοίγει το δρόμο για μια καταστροφική για την ελευθερία λόγου πορεία που δεν έχει γυρισμό⁶⁵.

Η αντίθετη μετριοπαθής πλευρά δεν προσδίδει στο δικαίωμα έκφρασης της γνώμης εξέχουσα θέση, παρά ενδιαφέρεται εξίσου για την ισότητα και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια⁶⁶. Για τους υποστηρικτές των απαγορεύσεων στον προκλητικό λόγο που οδηγεί στη βία και στον μισαλλόδοξο λόγο υπάρχουν σημαντικά συμφέροντα που πρέπει να προστατευτούν και που δικαιολογούν την υποχώρηση σε ορισμένες περιπτώσεις της ελευθερίας του λόγου⁶⁷. Η προστασία των μειονοτήτων είναι ένα από αυτά. Οι μισαλλόδοξες και ρατσιστικές ιδεολογίες στρέφονται ενάντια στις καταπιεσμένες μειονότητες καθιστώντας δυσκολότερη κάθε προσπάθεια στήριξής τους. Η απαγόρευση των ρατσιστικών μηνυμάτων είναι ένα από τα βήματα που βοηθούν στην αποκατάσταση της θέσης των μειονοτικών πληθυσμών στην κοινωνία. Η επικράτηση της ισότητας και η εξάλειψη των διακρίσεων επιτυγχάνεται ευκολότερα με τον περιορισμό των μισαλλόδοξων απόψεων. Για τους υποστηρικτές των απαγορεύσεων η υπερβολική ελευθερία στο δικαίωμα γνώμης είναι επικίνδυνη⁶⁸, γιατί κινδυνεύει να οδηγήσει σε ασυδοσία. Υπάρχει ο φόβος ότι η δημοκρατία και ο ελεύθερος διάλογος δεν αρκούν, αλλά απαιτούνται και κάποιες ασφαλιστικές δικλείδες, έστω και εις βάρος της ελευθερίας του λόγου. Η αιματοβαμμένη ιστορία άλλωστε της Ευρώπης⁶⁹ έχει αποδείξει ότι οι ολοκληρωτικές ιδεολογίες μπορούν να κυριαρχήσουν. Έτσι εξηγείται η ευαισθησία των ευρωπαϊκών κρατών στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την ισότητα.

Εξάλλου κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι ο προκλητικός και ο μισαλλόδοξος λόγος είναι για κάποιους ιδιαίτερα προσβλητικός. Πολύ συχνά τα λόγια καταφέρουν πληγές μεγαλύτερες και βαθύτερες από τα όπλα. Προκαλούν ψυχική οδύνη, η οποία δε σβήνεται απλώς με έναν αντίλογο. Το συναισθηματικό άλγος των ανθρώπων που γίνονται αποδέκτες προκλητικών και μισαλλόδοξων μηνυμάτων δε μπορεί να το καταλάβει παρά μόνο κάποιος που το έχει υποστεί. Μολονότι η αξία της ελεύθερης έκφρασης είναι πολύτιμη, δεν πρέπει όλες οι μορφές της να αντιμετωπίζονται το ίδιο. Τα μισαλλόδοξα και ρατσιστικά λόγια δεν συμβάλλουν επουδενί ούτε στη διεξαγωγή του διαλόγου, ούτε στην πρόοδο. Η

⁶⁵ βλ. Τσακυράκη, ό.π. υποσ. 36, σ. 277-278.

⁶⁶ βλ. Brugger, W., ό.π. υποσ. 54, McGonagle, ό.π. υποσ. 54.

⁶⁷ βλ. Heinze, ό.π. υποσ. 34, σ. 6 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

⁶⁸ βλ. Heinze, ό.π. υποσ. 34, σ. 8 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

⁶⁹ βλ. McGonagle, ό.π. υποσ. 54, σ. 4-5 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

απαγόρευσή τους δεν είναι συνεπώς μόνο θεμιτή, αλλά και άκρως αναγκαία. Ακόμα κι αν ο περιορισμός δεν οδηγήσει στην κατάργηση του ρατσισμού, έχει παρόλα αυτά συμβολικό και παιδευτικό χαρακτήρα⁷⁰.

Γ. Διεθνείς θεσμοί και κείμενα που απαγορεύουν τον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο

1. Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα

Είδαμε ότι το άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου κατοχυρώνει το δικαίωμα έκφρασης. Στο άρθρο 20 του ιδίου εισάγεται ουσιαστικά περιορισμός της ελευθερίας αυτής, αφού η εν λόγω διάταξη απαγορεύει την προπαγάνδα υπέρ του πολέμου και τις ρατσιστικές εκφράσεις. Το κείμενο έχει ως εξής: «1. Κάθε προπαγάνδα υπέρ του πολέμου απαγορεύεται από το νόμο. 2. Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο».

Η Επιτροπή για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών ερμηνεύοντας το άρθρο 20⁷¹ θεώρησε απαραίτητο να τονίσει ότι η διάταξη αυτή είναι πλήρως συμβατή με την κατοχύρωση του δικαιώματος έκφρασης στο άρθρο 19 αιτιολογώντας αυτή την ερμηνεία με το επιχείρημα ότι η άσκηση της ελευθερίας γνώμης φέρει ειδικά καθήκοντα και ευθύνες κατά το ίδιο το κείμενο του άρθρου 19. Καλεί μάλιστα τα κράτη να προχωρήσουν στη θέσπιση κανόνων που θα προβλέπουν τέτοιου είδους απαγορεύσεις επισείοντας τις ανάλογες ποινές.

2. Διεθνές Σύμφωνο για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων⁷²

Η σύμβαση αυτή των Ηνωμένων Εθνών έχει κυρωθεί από την Ελλάδα με το ν.δ. 494/1970 (ΦΕΚ Α' 77 και 158)⁷³. Στο άρθρο 4 αυτής αναφέρεται: «Τα Κράτη - Μέλη καταδικάζουν πάσαν προπαγανδιστικήν ενέργειαν και πάσας τας οργανώσεις αίτινες βασίζονται επί ιδεών ή θεωριών περί ανωτερότητος μιάς φυλής ή ομάδος προσώπων ενός χρώματος ή εθνολογικής προελεύσεως ή αίτινες προσπαθούν να δικαιολογήσωσιν ή προάγωσι το φυλετικόν μίσος και πάσης μορφής διάκρισιν και

⁷⁰ βλ. Τσακυράκη, ό.π. υποσ. 34, σ. 274-275.

⁷¹ βλ. general comment no 11 της 29 Ιουλίου 1983 της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. στην ιστοσελίδα

[http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/60dcfa23f32d3feac12563ed00491355?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/60dcfa23f32d3feac12563ed00491355?Opendocument).

⁷² Πρόκειται για την 'International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination'.

⁷³ βλ. Ρούκουνα, ό.π. υποσ. 5, σ.263-267, Ανθόπουλου Χ., Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφορίας: ένα συνταγματικό δίλημμα, Παπαζήση, Αθήνα, 2000, σ.124.

αναλαμβάνουσι την υποχρέωσιν όπως εφαρμόσωσιν άμεσα και θετικά μέτρα ενδεδειγμένα διά την εξάλειψιν πάσης παροτρύνσεως ή ενεργειών προς τοιαύτην διάκρισιν και, προς τον σκοπόν τούτον, τηρουμένων των αρχών των ενσωματωμένων εις την Παγκόσμιον Δήλωσιν των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων άτινα ρητώς εκτίθενται εις το 5ον άρθρον⁷⁴ της παρούσης Συμβάσεως, όπως μεταξύ άλλων: α) Δηλώσωσι κολάσιμον κατά νόμον παράβασιν, πάσαν διάδοσιν ιδεών βασιζομένων επί της φυλετικής ανωτερότητος και μίσους, παρότρυνσιν προς φυλετικήν διάκρισιν, ως και πράξεις βίας ή παρότρυνσιν προς διάπραξιν τοιούτων πράξεων εναντίον οιασδήποτε φυλής ή ομάδος προσώπων άλλου χρώματος ή εθνολογικής προελεύσεως και επίσης την χορήγησιν πάσης βοηθείας διά φυλετικής δραστηριότητας, περιλαμβανομένης και της χρηματοδοτήσεως αυτών. β) Δηλώσωσι τας παρανόμους οργανώσεις και απαγορεύσωσι τας οργανώσεις ταύτας ως και τας δραστηριότητας οργανωμένης προπαγάνδας και πάντα άλλον τύπον προπαγανδιστικής δραστηριότητος αίτινες παροτρύνουσιν εις την φυλετικήν διάκρισιν και αίτινες ενθαρρύνουσιν αυτήν και όπως δηλώσωσιν ως υπό του νόμου κολάσιμον αδίκημα την συμμετοχήν εις τοιαύτας οργανώσεις ή τοιαύτας δραστηριότητας. γ) Όπως μη επιτρέπωσιν εις τας δημοσίας Αρχάς ουδέ εις τα δημόσια ιδρύματα, εθνικά ή τοπικά, την παρότρυνσιν προς φυλετικήν διάκρισιν ή ενθάρρυνσιν αυτής».

Είναι φανερό ότι το άρθρο αυτό συνιστώντας μέρος της ελληνικής έννομης τάξης με υπερνομοθετική ισχύ αφού η σχετική σύμβαση έχει κυρωθεί, επιτρέπει την επιβολή περιορισμών στις εκφράσεις εκείνες που ενθαρρύνουν τις φυλετικές διακρίσεις, δηλαδή στον μισαλλόδοξο λόγο. Η σχετική με τη σύμβαση αυτή ιδρυθείσα Επιτροπή για την Κατάργηση των Φυλετικών Διακρίσεων (CERD)⁷⁵ έχει αναλάβει το έργο για την καλύτερη εφαρμογή της σύμβασης από τα κράτη εκδίδοντας μάλιστα συστάσεις (recommendations) και γενικά σχόλια (general comments). Προβλέπει ακόμα και προαιρετική προσχώρηση σε διαδικασία ατομικών προσφυγών που όμως λίγες χώρες έχουν δεχθεί⁷⁶.

Ειδικότερα στη Σύσταση αρ. 15⁷⁷ της Επιτροπής αυτής που ερμηνεύει το άρθρο 4 αναφέρεται ότι το άρθρο αυτό είναι βασικό για την καταπολέμηση των

⁷⁴ Ανάμεσα σε αυτά τα δικαιώματα που μνημονεύονται στο άρθρο 5 είναι και η ελευθερία έκφρασης.

⁷⁵ Πρόκειται για την 'Committee on the Elimination of Racial Discrimination'. Αναλυτικά για το έργο της Επιτροπής αυτής βλ. Thornberry, P., Confronting racial discrimination: a CERD perspective, Human Rights Law Review (2005), n. 5, σ. 239-269.

⁷⁶ Η Ελλάδα δεν είναι μεταξύ αυτών.

⁷⁷ βλ. General Recommendation no. 15: organized violence based on ethnic origin (article 4): 23/03/93 στην ιστοσελίδα <http://www.ohchr.org/english/bodies/cerd/comments.htm>.

φυλετικών διακρίσεων και της φυλετικής βίας. Οι διατάξεις του άρθρου 4 είναι υποχρεωτικές. Τα κράτη μέλη οφείλουν όχι μόνο να θεσπίσουν την νομοθεσία που απαιτείται, αλλά και να λάβουν όλα τα αναγκαία μέτρα για τη σωστή εφαρμογή της. Κατά την Επιτροπή το άρθρο 4 είναι συμβατό με το δικαίωμα στην έκφραση της γνώμης, η άσκηση του οποίου φέρει καθήκοντα και ευθύνες. Μια από αυτές τις ευθύνες είναι και η υποχρέωση καθενός να μη διαδίδει ρατσιστικά μηνύματα. Παραπέμπει μάλιστα ρητά στο άρθρο 20 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, που αναφέρθηκε παραπάνω. Τέλος τονίζει την υποχρέωση των κρατικών οργάνων να απέχουν από ανάλογες συμπεριφορές καθώς δεσμεύονται και τα ίδια από τις διατάξεις αυτές.

3. Συμβούλιο της Ευρώπης

Το 1997 η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης υιοθέτησε τη Σύσταση (recommendation) αρ. R (97) 20 για το ‘hate speech’ μαζί με ένα παράρτημα⁷⁸. Στο παράρτημα ορίζεται η έννοια ‘hate speech’ ως ‘κάθε μορφή έκφρασης που διαδίδει, προκαλεί, προωθεί ή δικαιολογεί φυλετικό μίσος, ξενοφοβία, αντισημιτισμό ή άλλες μορφές μισαλλοδοξίας’. Η Σύσταση δίνει γενικές κατευθύνσεις στις κυβερνήσεις των κρατών μελών, για να ενισχύσουν τις προσπάθειές τους στην καταπολέμηση του μισαλλόδοξου λόγου προτείνοντας και τη θέσπιση νομοθετικού πλαισίου με τα κατάλληλα αστικά, ποινικά και διοικητικά μέτρα. Μεταξύ άλλων προβλέπει την ενίσχυση των μέτρων αστικού δικαίου, όπως για παράδειγμα η αποζημίωση του θύματος του μισαλλόδοξου λόγου καθώς και το δικαίωμα απάντησης ή τη διαταγή ανάκλησης. Υπενθυμίζει τέλος στις κυβερνήσεις ότι ‘κάθε περιορισμός του δικαιώματος στην έκφραση θα πρέπει να ερμηνεύεται στενά βάσει αντικειμενικών κριτηρίων και υπό τον συνεχή δικαστικό έλεγχο’.

Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης έχει ιδρυθεί και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας⁷⁹. Το 2002 εξέδωσε τη Σύσταση γενικής πολιτικής αρ. 7⁸⁰ για την εθνική νομοθεσία για την καταπολέμηση του ρατσισμού και των φυλετικών διακρίσεων. Το έγγραφο αυτό περιέχει κατάλογο των νομοθετικών μέτρων που θα έπρεπε να λάβουν τα κράτη μέλη σχετικά με το ρατσισμό. Είναι αξιοσημείωτο μάλιστα ότι προτείνει ανεπιφύλακτα τη θέσπιση

⁷⁸ βλ. Recommendation no. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on “hate speech” στην ιστοσελίδα [http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/r97\(20\)-e.htm](http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/r97(20)-e.htm).

⁷⁹ Πρόκειται για την ‘European Commission against Racism and Intolerance’ (ECRI).

⁸⁰ βλ. General Policy Recommendation no. 7 of the European Commission against Racism and Intolerance on national legislation to combat racism and racial discrimination στην ιστοσελίδα <http://www.coe.int/t/e/human%5Frights/ecri/4%2DPublications/>.

διατάξεων που θα επισείουν ποινές για τις ακόλουθες πράξεις, όταν τελούνται με πρόθεση: α) δημόσια πρόκληση σε βία, μίσος ή διάκριση, β) δημόσια εξύβριση και δυσφήμιση, γ) απειλές κατά προσώπου ή ομάδας επί τη βάσει της φυλής τους, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, εθνικότητας ή εθνικής καταγωγής, δ) τη δημόσια έκφραση με ρατσιστικό σκοπό μιας ιδεολογίας που υποστηρίζει την ανωτερότητα μιας ομάδας ή τη δυσφήμιση και κατωτερότητα μιας ομάδας επί τη βάση φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, εθνικότητας ή εθνικής καταγωγής, ε) τη δημόσια άρνηση, δικαιολόγηση, παράβλεψη με ρατσιστικό σκοπό των εγκλημάτων της γενοκτονίας, των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας ή πολέμου.

Η Σύσταση τονίζει ότι οι νόμοι θα πρέπει να έχουν αποτελεσματικές, ανάλογες και κατάλληλες προβλέψεις για τα αδικήματα αυτά. Προτείνει και επικουρικά ή εναλλακτικά μέτρα, όπως η αποστέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, η προσφορά εθελοντικής εργασίας. Ωστόσο δεν διευκρινίζει την έννοια των ‘ανάλογων και κατάλληλων’ προβλέψεων.

III. ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

A. Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Στην πρώτη απόφαση που αφορούσε το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, την *Handyside vs Ηνωμένου Βασιλείου* (απόφαση της 7 Δεκεμβρίου 1976), το Δικαστήριο διακήρυξε ότι η ελευθερία έκφρασης «έχει εφαρμογή όχι μόνο για τις πληροφορίες ή ιδέες που γίνονται ευχάριστα δεκτές ή θεωρούνται μη προσβλητικές ή αδιάφορες, αλλά επίσης για εκείνες που προσβάλλουν, σοκάρουν ή ενοχλούν το κράτος ή οποιοδήποτε τμήμα του πληθυσμού. Αυτές είναι οι απαιτήσεις του πλουραλισμού, της ανεκτικότητας και της αποδοχής του διαφορετικού χωρίς τα οποία δε θα υπήρχε δημοκρατική κοινωνία»⁸¹.

Το ΕΔΔΑ επανέλαβε την ίδια ρήση σε πληθώρα ανάλογων αποφάσεων τονίζοντας την ιδιαίτερη σημασία της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης ως θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας και της αναγκαίας για την ύπαρξή της πολυφωνίας δικαιώνοντας τη συμβολή του στην προστασία της ελευθερίας του λόγου⁸². Η ειδικότερη περίπτωση του μισαλλόδοξου και του προκλητικού λόγου που ενθαρρύνει την καταφυγή στη βία απασχόλησε επίσης συχνά το Δικαστήριο, με μεγάλο μάλιστα αριθμό αποφάσεων την τελευταία τριετία, ενώ δεν έλλειψε και το ελληνικό ενδιαφέρον, όπως θα δειχτεί αναλυτικότερα παρακάτω. Ωστόσο ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις που το Δικαστήριο δέχθηκε ότι η καταδίκη για παραβίαση διατάξεων που απαγορεύουν τον μισαλλόδοξο ή προκλητικό λόγο είναι συμβατή με τη Σύμβαση και ειδικότερα με το άρθρο 10.

Ειδικότερα το Δικαστήριο ακολουθεί και στο θέμα αυτό την πάγια τακτική του. Εξετάζει αρχικά αν υπήρξε επέμβαση στην ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος έκφρασης της γνώμης και αν μια τέτοια επέμβαση προβλεπόταν από τον εθνικό νόμο. Αν δεχτεί κάτι τέτοιο, ερευνά περαιτέρω αν η επέμβαση αυτή απέβλεπε στην εκπλήρωση ενός θεμιτού σκοπού από αυτούς που κατά την δεύτερη παράγραφο του άρθρου 10 δικαιολογούν τον περιορισμό του δικαιώματος. Εφόσον υφίσταται θεμιτός σκοπός, απομένει μόνο η πλήρωση ενός τελευταίου όρου αυτού της αναγκαιότητας του περιορισμού σε μια δημοκρατική κοινωνία υπό το φως της αρχής της αναλογικότητας. Η ύπαρξη μιας «επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης» που ήταν

⁸¹ *Handyside vs Ηνωμένου Βασιλείου*, 7 Δεκεμβρίου 1976, παρ. 49. Για κριτική στην υπόθεση αυτή βλ. Κρουσταλάκη Ε.Σ., Η υπόθεση *Handyside* [η ελευθερία της εκφράσεως, η προστασία της ιδιοκτησίας και οι άσεμνες δημοσιεύσεις], *Ποινικά Χρονικά* (1978), τόμ. ΚΗ', σ. 369-379.

⁸² πρβλ. *Sunday Times vs Ηνωμένου Βασιλείου* (v.1), απόφαση της 26 Απριλίου 1979, *Oberschlick vs Αυστρίας*, απόφαση της 23 Μαΐου 1991, *Observer και Guardian vs Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 26 Νοεμβρίου 1991.

αδύνατο να αντιμετωπιστεί χωρίς επέμβαση στο δικαίωμα έκφρασης κρίνεται ως θεμιτός λόγος περιορισμού της θεμελιώδους αυτής ελευθερίας.

Αναφέρονται συγκεκριμένα οι παρακάτω υποθέσεις του ΕΔΔΑ, οι οποίες έχουν δύο αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά: το πρώτο από αυτά είναι ότι στρέφονται όλες κατά της Τουρκίας. Το στοιχείο αυτό καταδεικνύει από τη μια τη δύσκολη θέση της χώρας αυτής, που με ομολογουμένως αργά βήματα προσπαθεί να συγκλίνει με τα ευρωπαϊκό κεκτημένο⁸³ και από την άλλη την κριτική στάση των ευρωπαϊκών θεσμών απέναντί της. Το δεύτερο είναι ότι πρόκειται για υποθέσεις που εκδικάστηκαν και δημοσιεύτηκαν μετά το 2001 και κυρίως την τελευταία τριετία 2004-2006. Στη συνέχεια γίνεται αναφορά σε δυο υποθέσεις, στις οποίες το Δικαστήριο δέχθηκε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ και ότι οι εθνικές αρχές ορθώς περιόρισαν το δικαίωμα έκφρασης καθώς και σε μια σημαντική υπόθεση απαγόρευσης ενός Τουρκικού πολιτικού κόμματος. Περαιτέρω παρουσιάζεται ο τρόπος αντιμετώπισης από το ΕΔΔΑ των αρνητών του Ολοκαυτώματος, ενός ζητήματος ιδιαίτερα ευαίσθητου για την Ευρώπη, και ακολουθεί μια υπόθεση με ελληνικό ενδιαφέρον. Τέλος το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με κάποιες τελικές παρατηρήσεις για την στάση του ΕΔΔΑ όσον αφορά τον προκλητικό λόγο που επιφέρει αναταραχή στην δημόσια τάξη και τον μισαλλόδοξο λόγο.

1. Η υπόθεση Gunduz

Η πιο σημαντική από τις υποθέσεις που στρέφονταν κατά της Τουρκίας, η Gunduz vs Τουρκίας (απόφαση της 14 Ιουνίου 2004) αφορούσε μια τηλεοπτική συζήτηση για την οργάνωση και λειτουργία μιας θρησκευτικής σέκτας, που όμως περιέλαβε και διάλογο περί δημοκρατίας, Κεμαλισμού, Ισλάμ και σαρίας. Ο ιδρυτής της σέκτας, που συμμετείχε στο διάλογο, καταδικάστηκε για πρόκληση μίσους και εχθρότητας μεταξύ των πολιτών επί τη βάση του θρησκευτικού διαχωρισμού τους για τις δηλώσεις του κατά τη διάρκεια του τηλεοπτικού προγράμματος σύμφωνα με τον τουρκικό Ποινικό Κώδικα. Κατά την εκδίκαση της προσφυγής του στο Συμβούλιο της Ευρώπης το Δικαστήριο για πρώτη φορά αναφέρθηκε σε άλλους διεθνείς και

⁸³ πρβλ. για παράδειγμα την πρόσφατη απόφαση τουρκικού δικαστηρίου με την οποία αθωώθηκε συγγραφέας αρμενικής καταγωγής από τις κατηγορίες για προσβολή του Τουρκισμού και δημιουργία εχθρικού κλίματος μεταξύ εθνών εξαιτίας ενός βιβλίου που εξέδωσε με θέμα τη γενοκτονία των Αρμενίων από τους Τούρκους στις ιστοσελίδες του BBC και του CNN <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/5366048.stm> και <http://edition.cnn.com/2006/SHOWBIZ/books/09/21/turkey.novelists.trial.ap/index.html>.

ευρωπαϊκούς θεσμούς⁸⁴ που απαγορεύουν το “hate speech” και ειδικότερα σε δυο συστάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας⁸⁵ για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν από πλευράς κρατών μελών για την αντιμετώπιση του μισαλλόδοξου και του προκλητικού λόγου που εξωθεί στη βία.

Το Δικαστήριο τόνισε ότι η ανοχή και ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας συνιστούν θεμέλιο της δημοκρατικής κοινωνίας. Η απαίτηση σεβασμού επιβάλλει στα δημοκρατικά κράτη να εμποδίσουν τη διάδοση προκλητικών, διεγερτικών, μισαλλόδοξων εκφράσεων σύμφωνα με τους όρους και τις προϋποθέσεις που θέτει η παράγραφος 2 του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Ξεκαθαρίζει μάλιστα ότι συγκεκριμένες εκφράσεις που αποτελούν «μισαλλόδοξο λόγο», οι οποίες μπορεί να είναι προσβλητικές για το άτομο ή ομάδα ατόμων δεν προστατεύονται από το άρθρο 10⁸⁶. Η θέση αυτή αντανάκλα την καθιερωμένη στις δημοκρατίες της Δυτικής Ευρώπης θεωρία υπέρ της απαγόρευσης του μισαλλόδοξου λόγου. Η φράση εξάλλου «συγκεκριμένες εκφράσεις που συνιστούν μισαλλόδοξο λόγο, οι οποίες μπορεί να είναι προσβλητικές για ορισμένο άτομο ή ομάδα ατόμων δεν προστατεύονται από το άρθρο 10 της Σύμβασης» παραπέμπει στην άποψη ότι ορισμένες εκφράσεις είναι από μόνες τους, ανεξάρτητα δηλαδή από τις τυχόν συνέπειές τους, απαγορευμένες, γιατί συνιστούν λόγο προσβλητικό για κάποιους.

Παρά τις υπερπροστατευτικές αυτές διακηρύξεις του για την ανθρώπινη αξία και τιμή το ΕΔΔΑ στην τελική του κρίση θεώρησε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 από το τουρκικό κράτος με την αιτιολογία ότι η καταδίκη του προσφεύγοντος δεν εξυπηρετούσε πιεστική κοινωνική ανάγκη, αφού οι εκφράσεις που χρησιμοποίησε μπορεί μεν να ήταν προκλητικές, δεν διακατέχονταν όμως από μισαλλόδοξη ή ρατσιστική διάθεση που θα μπορούσε να οδηγήσει σε βία, αλλά τέθηκαν στο πλαίσιο ενός διαλόγου για ένα θέμα που απασχολούσε την τουρκική κοινή γνώμη. Κάποιες από αυτές τις εκφράσεις απομονωμένες θα μπορούσαν να θεωρηθούν προσβλητικές, δεν φτάνουν όμως στο να διεγείρουν το μίσος ή τη βία μεταξύ των πολιτών, κατά την άποψη του ΕΔΔΑ, αν ειδωθούν ως σύνολο. Η ζωντανή τηλεοπτική μετάδοση που δεν

⁸⁴ βλ. παρ. 21 της απόφασης. Αναφέρονται ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών, η Διεθνής Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, το Διεθνές Σύμφωνο για την Κατάργηση όλων των Μορφών Φυλετικών Διακρίσεων, η Διακήρυξη για την Εξάλειψη όλων των Μορφών Μισαλλοδοξίας και Διακρίσεων που στηρίζεται στη Θρησκεία και τις Πεποιθήσεις και η Διακήρυξη της Βιέννης για το ρατσισμό, την ξενοφοβία και τον αντισημιτισμό.

⁸⁵ βλ. παραπάνω υπό II. Γ. 3., σ. 26-27.

⁸⁶ βλ. παρ. 41 της απόφασης.

αφήνει περιθώρια για εκλέπτυνση των λεγομένων, αλλά και η ύπαρξη αντίλογου ήταν στοιχεία που βάρυναν στην απόφαση του Δικαστηρίου.

2. Το κουρδικό ζήτημα

Αρκετές υποθέσεις αφορούσαν τη δημοσίευση άρθρων ή τη διατύπωση δηλώσεων για το κουρδικό⁸⁷. Οι περιπτώσεις αυτές αντιμετωπίστηκαν με παρόμοιο τρόπο από το ΕΔΔΑ με τις απαραίτητες βέβαια διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις⁸⁸. Στη μεγάλη πλειονότητά τους το Δικαστήριο δέχθηκε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 από την Τουρκία, γιατί μολονότι συχνά το περιεχόμενο των εκφράσεων ήταν αρνητικό και ενοχλητικό, δεν ενθάρρυνε παρ' όλα αυτά την καταφυγή στη βία ή τη δημιουργία μίσους μεταξύ των πολιτών και δεν αποτελούσε μισαλλόδοξο λόγο. Η έλλειψη αυτού του χαρακτηριστικού των εκφράσεων ήταν καταλυτική για το Δικαστήριο ώστε να καθιστά την απαγόρευσή τους δυσανάλογο μέτρο από τις τουρκικές αρχές και αποτέλεσε το βασικό κριτήριο του ΕΔΔΑ για το χαρακτηρισμό μιας έκφρασης ως μισαλλόδοξης. Η αιτιολογία του Δικαστηρίου για την κατάφαση της παραβίασης έγκειται συνεπώς στη μη εντόπιση επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης που να επιβάλλει τη λήψη ενός τόσο πιεστικού για την ελευθερία έκφρασης γνώμης μέτρου.

Σε όλες πάντως ανεξαιρέτως τις περιπτώσεις το ΕΔΔΑ αποδέχθηκε ότι η επέμβαση στο δικαίωμα έκφρασης ήταν θεμιτή ανταποκρινόμενη στις απαιτήσεις της παραγράφου 2 του άρθρου 10 από την άποψη του σκοπού στον οποίο απέβλεπε. Έτσι θεωρήθηκε ότι είχαν θεμιτό σκοπό διατάξεις που τέθηκαν για την προστασία της εδαφικής ακεραιότητας ή της «αδιαίρετης ενότητας» του κράτους, καθώς και της εθνικής ασφάλειας και της δημόσιας τάξης. Αντιστοίχως το Δικαστήριο δεν παρέλειψε να λάβει υπόψη του τις ταραχές στο νοτιοανατολικό άκρο της Τουρκίας με την εξέγερση των Κούρδων και την ανάγκη ελέγχου και μη εκτροχιασμού της ήδη τεταμένης κατάστασης. Εξίσου σημαντικό ρόλο έπαιξε και η απειλή της τρομοκρατίας. Για το ΕΔΔΑ όλα τα ανωτέρω στοιχεία θεωρήθηκαν θεμιτοί σκοποί

⁸⁷ Marasli vs Τουρκίας (απόφαση της 9 Φεβρουαρίου 2005), Dicle vs Τουρκίας (απόφαση της 10 Φεβρουαρίου 2005), Halis vs Τουρκίας (απόφαση της 11 Απριλίου 2005), Gumus και άλλοι vs Τουρκίας (απόφαση της 15 Ιουνίου 2005), Keskin vs Τουρκίας (απόφαση της 22 Νοεμβρίου 2005), Sahin vs Τουρκίας (απόφαση της 6 Δεκεμβρίου 2005), Han vs Τουρκίας (απόφαση της 13 Δεκεμβρίου 2005), Cambilibel vs Τουρκίας (απόφαση της 22 Δεκεμβρίου 2005), Koc και Tambas vs Τουρκίας (απόφαση της 21 Μαρτίου 2006), Alinak και άλλοι vs Τουρκίας (απόφαση της 4 Μαΐου 2006). Ακόμα πρέπει να αναφερθεί η Alinak vs Τουρκίας (απόφαση της 29 Ιουνίου 2005), μόνο που εδώ επρόκειτο για βιβλίο με θέμα το κουρδικό.

⁸⁸ Συχνά δεν έλειπαν και οι κατασχέσεις περιοδικών ή εντύπων, γεγονότα που δεν έμειναν ασχολίαστα από το ΕΔΔΑ.

που απαιτούσαν τη θέσπιση συγκεκριμένων διατάξεων και δικαιολογούσαν ακόμα και τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης σε ορισμένες στενά και αυστηρά – όπως τονίζει το Δικαστήριο- ερμηνευόμενες περιπτώσεις. Το εύλογο του σκοπού αιτιολογεί και το περιθώριο εκτίμησης που το Δικαστήριο επιφυλάσσει στα κράτη με το ίδιο να διατηρεί το ρόλο του επιβλέποντος.

Και είναι μεν αλήθεια ότι το ΕΔΔΑ στην πλειοψηφία των υποθέσεων πήρε θέση υπέρ της προστασίας της ελευθερίας του λόγου, η έρευνά του ωστόσο περιορίστηκε στην αναλογικότητα των ληφθέντων μέτρων σε σχέση και με την αναγκαιότητά τους στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Ζήτημα μη πρόβλεψης από το νόμο των ίδιων των απαγορεύσεων ή έστω περιορισμών του δικαιώματος έκφρασης δεν τέθηκε ποτέ. Αναλόγως ουδέποτε αμφισβητήθηκε το θεμιτό του σκοπού. Το συμπέρασμα στο οποίο εύλογα καταλήγει κανείς είναι ότι για το Δικαστήριο διατάξεις που προβλέπουν τον περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης είναι αναγκαίες σε μια πλουραλιστική δημοκρατική κοινωνία, εφόσον ερμηνεύονται στενά και υπό τον όρο ότι αποβλέπουν στην αποφυγή της βίας και δημιουργίας κλίματος εχθρότητας ή διακρίσεων μεταξύ των πολιτών.

Στις διατάξεις αυτές εν προκειμένω συγκαταλέγονταν τα άρθρα του τουρκικού Ποινικού Κώδικα για τη διέγερση μίσους μεταξύ των πολιτών καθώς και ειδικές ποινικές διατάξεις για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας που είχε θεσπίσει το τουρκικό κράτος⁸⁹. Για το ΕΔΔΑ τα νομοθετήματα αυτά ενθυλακώνουν τις αξίες και αρχές που πρεσβεύει η Σύμβαση. Το μόνο που απομένει να ελεγχθεί είναι η εφαρμογή τους στις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Εκεί θα κριθεί κατά πόσο έγινε η σωστή στάθμιση από τις κρατικές αρχές, ώστε να εξασφαλιστεί η ύψιστη δυνατή προστασία των ελευθεριών στην οποία αποσκοπεί το Συμβούλιο της Ευρώπης.

Αξίζει σαν τελικό σχόλιο να αναφερθεί ότι στις υποθέσεις που αφορούσαν τη δημοσίευση άρθρων, το Δικαστήριο υπενθύμισε τη σημασία του καθήκοντος πληροφόρησης του κοινού, που δικαιολογεί και την παρουσίαση θεμάτων που ίσως ενοχλούν ή σοκάρουν τμήματα του πληθυσμού, που όμως είναι απαραίτητο να συζητούνται ελεύθερα σε μια πλουραλιστική κοινωνία. Στο σημείο αυτό η στάση του

⁸⁹ Για παράδειγμα στις υποθέσεις Gumus και άλλοι vs Τουρκίας (απόφαση της 15 Ιουνίου 2005) και Dicle vs Τουρκίας (απόφαση της 10 Φεβρουαρίου 2005) οι προσφεύγοντες είχαν κατηγορηθεί για παραβίαση του άρθρου 312 του τουρκικού Ποινικού Κώδικα που αφορά την «μη-δημόσια πρόκληση σε τέλεση αδικήματος», ενώ στις Marasli vs Τουρκίας (απόφαση της 9 Φεβρουαρίου 2005), Halis vs Τουρκίας (απόφαση της 11 Απριλίου 2005) και Koc και Tambas vs Τουρκίας (απόφαση της 21 Μαρτίου 2006) οι προσφεύγοντες είχαν κατηγορηθεί βάσει του νόμου 3713 για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας.

δημοσιογράφου και κυρίως η απόσταση που ο ίδιος παίρνει από την είδηση, όταν αυτή είναι ιδιαζόντως προσβλητική για κάποιους αποτελεί για το Δικαστήριο ασφαλιστική δικλείδα που απομακρύνει την ανάγκη περιορισμού της ελευθερίας λόγου⁹⁰.

Ιδιαίτερη είναι και η αντιμετώπιση του πολιτικού λόγου από το ΕΔΔΑ. Στις υποθέσεις που είχαν να κάνουν με δηλώσεις πολιτικών στελεχών το Δικαστήριο τόνισε τη βαρύνουσα σημασία της ελευθερίας του πολιτικού λόγου στη διεξαγωγή διαλόγου και στην ανάδειξη της πολυφωνίας στοιχεία που θεωρούνται *sine qua non* της δημοκρατίας⁹¹. Για το λόγο αυτό επιβάλλεται να ασκείται ο αυστηρότερος δυνατός έλεγχος σε περιορισμούς κατά πολιτικού λόγου, ενώ και το περιθώριο εκτίμησης που αφήνει στα κράτη το Δικαστήριο είναι στενότερο⁹².

3. Οι υποθέσεις *Surek*. Η δικαίωση της Τουρκίας

Ο προσφεύγων ήταν ιδιοκτήτης (κύριος μέτοχος) ενός περιοδικού φίλα προσκείμενου στους Κούρδους. Η επανειλημμένη δημοσίευση άρθρων και σχολίων για το κουρδικό ζήτημα που καταφέρονταν κατά της στάσης της τουρκικής κυβέρνησης στο θέμα οδήγησε σε σειρά καταδικών του από την τουρκική δικαιοσύνη για προπαγάνδα κατά του αδιαίρετου του κράτους, πρόκληση σε τέλεση αδικήματος και διέγερση διχόνοιας και μίσους στους πολίτες με αποτέλεσμα ο Surek να καταφύγει επανειλημμένα στο Συμβούλιο της Ευρώπης⁹³. Σε δυο από τις υποθέσεις που εκδικάστηκαν στο Στρασβούργο, στις *Surek vs Τουρκίας* (v.1 και v.3) της 8 Ιουλίου 1999, το ΕΔΔΑ ενέκρινε την επιβολή κυρώσεων στον προσφεύγοντα από την τουρκική δικαιοσύνη δεχόμενο ότι στο περιοδικό του περιλήφθηκαν δημοσιεύματα που μπορούσαν να οδηγήσουν στην πρόκληση περαιτέρω βίας στην ήδη ιδιαίτερα ταραγμένη περιοχή της νοτιοανατολικής Τουρκίας.

Κατά το σκεπτικό των αποφάσεων το Δικαστήριο έκανε εν πρώτοις αναφορά στις βασικές αρχές που το εμπνέουν κατά την εφαρμογή του άρθρου 10 της Σύμβασης, δηλαδή τη σημασία της ελευθερίας έκφρασης γνώμης σε μια δημοκρατική κοινωνία, η οποία κάμπτεται μόνο όταν προκύπτει επιτακτική κοινωνική ανάγκη για την προστασία ζωτικών συμφερόντων του κράτος, που συγχωρεί περιορισμό του λόγου. Η αναγκαιότητα αυτή κρίνεται με βάση τη συνολική εικόνα της κάθε

⁹⁰ βλ. *Halis vs Τουρκίας* (απόφαση της 11 Απριλίου 2005), παρ.34.

⁹¹ *Alinak και άλλοι vs Τουρκίας* (απόφαση της 4 Μαΐου 2006), παρ.33 και 35.

⁹² βλ. παρακάτω υπό 3, σ. 34.

⁹³ Πρόκειται για τις υποθέσεις *Surek vs Τουρκίας* (v. 1, v. 2, v. 3, v. 4) (αποφάσεις της 8 Ιουλίου 1999) και *Surek vs Τουρκίας* (v. 5) (απόφαση της 16 Ιουλίου 2002).

περίπτωσης συμπεριλαμβανομένου και του περιεχομένου των συγκεκριμένων εκφράσεων ειδομένων στη συγκυρία κατά την οποία έγιναν. Ο ρόλος του τύπου στην άσκηση κριτικής σε πολιτικά ζητήματα, η υποχρέωση πληροφόρησης, αλλά και το δικαίωμα λήψης πληροφοριών συγκαταλέγονται στις θεμελιώδεις αρχές που το Δικαστήριο λαμβάνει υπόψη του κυρίως όταν η υπόθεση αφορά δημοσιεύματα.

Εφαρμόζοντας τις αρχές αυτές στις συγκεκριμένες υποθέσεις το ΕΔΔΑ διευκρινίζει τα εξής στοιχεία: Κατ' αρχάς εν προκειμένω επειδή πρόκειται για περιορισμούς που υποβλήθηκαν σε πολιτικό λόγο, που ασκούσε κριτική σε ζητήματα με δημόσιο ενδιαφέρον το πεδίο εφαρμογής της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 10, που χαράσσει τα όρια των περιορισμών αυτών, είναι μικρότερο από ότι αν επρόκειτο για άλλου είδους λόγο. Η κριτική στην κυβέρνηση απολαμβάνει μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας από ό,τι σε οποιονδήποτε άλλο, τόσο γιατί η δημοκρατία επιβάλλει τον αυστηρό έλεγχο των κυβερνόντων από τους κυβερνομένους, όσο και για το λόγο ότι η ίδια η κυβέρνηση έχει τη δυνατότητα να κρίνει κυριαρχικά πότε είναι απαραίτητο κριτικές και σχόλια να αντιμετωπιστούν με τη λήψη μέτρων, όταν κάτι τέτοιο απαιτείται για τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης. Το Δικαστήριο θέτει ως όριο για τη λήψη ποινικών – περιοριστικών της ελευθερίας της γνώμης – μέτρων τη δυνατότητα πρόκλησης βίας από την εκφορά κάποιων σχολίων, αφήνοντας στα κράτη ένα περιθώριο εκτίμησης, ως εγγυητών της δημόσιας ασφάλειας. Η αντίδραση βέβαια κάθε κρατικής αρχής πρέπει να είναι κατάλληλη και ανάλογη των συνθηκών.

Με τις παραδοχές αυτές το Δικαστήριο στις συγκεκριμένες δυο υποθέσεις διείδε ότι τα υπό κρίση δημοσιεύματα δεδομένου και των τεταμένων συνθηκών που επικρατούσαν στα νοτιοανατολικά της Τουρκίας με τις ένοπλες διαμάχες μεταξύ των σωμάτων ασφαλείας και των μελών του PKK, ήταν πιθανό να διεγείρουν σε περαιτέρω βία «ενσταλάζοντας βαθύ και παράλογο μίσος εναντίον αυτών που καταδεικνύονταν ως υπεύθυνοι για τις ισχυριζόμενες φρικαλεότητες»⁹⁴ στην πρώτη υπόθεση και «προβάλλοντας την καταφυγή στα όπλα ως αναγκαίο και δικαιολογημένο τρόπο αυτοάμυνας»⁹⁵ στη δεύτερη. Δεν αρκεί οι κρίσεις να ενοχλούν ή να σοκάρουν, αυτό που έχει σημασία είναι το αν ενθαρρύνουν τη λύση της βίας ή την εξυμνούν.

⁹⁴ βλ. Surek vs Τουρκίας (v. 1), παρ. 62

⁹⁵ βλ. Surek vs Τουρκίας (v. 2), παρ. 40

Ο ισχυρισμός του προσφεύγοντος ότι ο ίδιος απλώς κατέστησε γνωστές τις απόψεις άλλων που ο ίδιος δεν συμμεριζόταν δεν έγινε δεκτός από το ΕΔΔΑ με το αντεπιχείρημα ότι ως ιδιοκτήτης του μέσου είχε όχι μόνο την εξουσία αλλά και την ευθύνη για το προϊόν που θα γνωστοποιούσε στο κοινό, πόσο μάλλον σε μια περίοδο έντασης.

Οι υποθέσεις αυτές είναι οι μόνες στις οποίες υπήρξε μια δικαίωση των τουρκικών αρχών τουλάχιστον όσον αφορά καταδίκες που επιβλήθηκαν για κριτικές στο χειρισμό του κουρδικού ζητήματος⁹⁶. Η αλήθεια είναι ότι και στις δυο αποφάσεις υπήρξε και μειοψηφική άποψη⁹⁷ που υποστήριξε ότι συντελέστηκε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, αφού τα σχόλια που δημοσιεύτηκαν δεν ήταν τέτοια που θα μπορούσαν ξεκάθαρα και ανενδοίαστα να οδηγήσουν στην πρόκληση βίας. Κατά την άποψη των δικαστών της μειοψηφίας το κριτήριο για τον περιορισμό της ελευθερίας έκφρασης πρέπει να είναι «ο καθαρός και παρών κίνδυνος»⁹⁸ που δημιουργείται από την εκφορά του λόγου και όχι η γενική και αφηρημένη υποστήριξη της βίας.

4. Η απαγόρευση του τουρκικού πολιτικού κόμματος Refah

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και δυο ακόμα αποφάσεις⁹⁹ του Δικαστηρίου, με τις οποίες αυτό ενέκρινε τη διάλυση του Κόμματος της Ευημερίας (Refah Partisi, εφεξής Refah) στην Τουρκία. Επρόκειτο περί ενός σκληροπυρηνικού ισλαμικού πολιτικού κόμματος που είχε αναπτύξει πολυετή πολιτική δράση και είχε κατορθώσει να έρθει πρώτο στις εκλογές του 1995 και να σχηματίσει κυβέρνηση συνεργασίας. Το τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάσισε τη διάλυσή του με την αιτιολογία ότι το Refah είχε καταστεί κέντρο δραστηριοτήτων αντίθετων προς την αρχή του κοσμικού κράτους και αποτελούσε κίνδυνο για τη δημοκρατία. Η απόφαση στηρίχτηκε σε σειρά δηλώσεων των μελών του κόμματος που αποδείκνυαν ότι το Refah ήταν υπέρ της εγκαθίδρυσης ενός κράτους επί τη βάση του ισλαμικού νόμου (Sharia) μέσα από ένα πολύ-δικαιικό σύστημα και ότι δεν απέκλειε την καταφυγή στη βία ως πολιτική μέθοδο.

Στη δεύτερη από τις δυο αποφάσεις της Ολομέλειας του ΕΔΔΑ που ήταν και ομόφωνη, το Δικαστήριο ανέπτυξε την ακόλουθη επιχειρηματολογία: Αρχικά διακήρυξε τον κεντρικό ρόλο των πολιτικών κομμάτων στη λειτουργία της

⁹⁶ βλ. και Σαρμά, ό.π. υποσ. 15, σ. 183-184.

⁹⁷ 11 με 6 στην πρώτη υπόθεση και 10 με 7 στη δεύτερη.

⁹⁸ βλ. παραπάνω υπό II. Β. 1. σ. 20.

⁹⁹ Refah Partisi και άλλοι vs Τουρκίας (απόφαση του τμήματος της 31 Ιουλίου 2001) και Refah Partisi και άλλοι vs Τουρκίας (απόφαση της Ολομέλειας της 13 Φεβρουαρίου 2003).

δημοκρατίας. Τα κόμματα απηχώντας διαφορετικές ιδέες και απόψεις εξασφαλίζουν την πολυφωνία και τον πλουραλισμό, που είναι σύμφυτοι με τη δημοκρατία¹⁰⁰. Η δράση τους αποτελεί μορφή συλλογικής άσκησης του δικαιώματος γνώμης, ενός δικαιώματος το οποίο, για τους λόγους αυτούς, απολαμβάνουν στο έπακρο. Η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, επανέλαβε το ΕΔΔΑ, περιλαμβάνει όχι μόνο τις ιδέες που είναι αρεστές, αλλά και αυτές που σοκάρουν ή ενοχλούν.

Από την άλλη το κράτος οφείλει να προστατεύει τη δημοκρατία από θεσμούς που επιδιώκουν την κατάλυσή της. Για το σκοπό αυτό απαιτείται συμβιβασμός μεταξύ αυτής της προστασίας και της άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων, τα οποία ενδέχεται να περιορίζονται για το λόγο αυτό¹⁰¹. Έτσι και τα πολιτικά κόμματα πρέπει να ασκούν τη δραστηριότητά τους μέσα σε κάποια όρια. Αυτά κατά το ΕΔΔΑ είναι τα εξής: Αφενός κανείς δεν μπορεί να απαγορεύσει ένα κόμμα μόνο και μόνο επειδή κάνει διάλογο για τα προβλήματα του κράτους και επιθυμεί να επιφέρει αλλαγές μέσω της δημοκρατικής οδού, γιατί όπως ειπώθηκε η δημοκρατία στηρίζεται στην ελευθερία έκφρασης. Αφετέρου κατά το Δικαστήριο η επιδίωξη αλλαγών από ένα κόμμα είναι θεμιτές, εφόσον πληρούνται κάποια κριτήρια. Πρώτον τα μέσα που χρησιμοποιεί είναι νόμιμα και δημοκρατικά. Δεύτερον οι αλλαγές που προτείνονται είναι συμβατές με τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές¹⁰².

Όλα τα παραπάνω συνεπάγονται ότι η απαγόρευση ενός κόμματος πρέπει να αποφασίζεται σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις και κατόπιν αυστηρού ελέγχου, μόνο εφόσον υπάρχουν πολύ σοβαροί και πειστικοί λόγοι και υφίσταται άμεση και σαφής απειλή για τη δημοκρατία. Εν προκειμένω το περιθώριο εκτίμησης των κρατών είναι κατά το Δικαστήριο στενό¹⁰³.

Με βάση αυτές τις παραδοχές το ΕΔΔΑ δέχτηκε ότι η Τουρκία δεν παραβίασε τα άρθρο 11 της ΕΣΔΑ με την απαγόρευση του Refah. Κατά το ΕΔΔΑ η επιλογή του χρόνου διάλυσης ήταν ορθή, γιατί το Refah αποτελούσε άμεση απειλή για τη δημοκρατία, αφού είχε τη δυναμική να λάβει μόνο του την εξουσία. Εξάλλου από το σύνολο των δηλώσεων των μελών του, οι οποίες κατά το Δικαστήριο απηχούν τις θέσεις του ίδιου του κόμματος, αποδείχτηκε ότι το Refah συνιστούσε κέντρο δραστηριοτήτων αντίθετων προς την αρχή του κοσμικού κράτους και των δημοκρατικών αρχών. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με το βεβαρημένο παρελθόν

¹⁰⁰ βλ. παρ. 88-89 της δεύτερης απόφασης ό.π. υποσ. 72.

¹⁰¹ παρ. 96 επ. της απόφασης.

¹⁰² παρ. 98 της απόφασης.

¹⁰³ παρ. 102-103 της απόφασης.

της Τουρκίας¹⁰⁴, που είχε αποτελέσει επί αιώνες θεοκρατικό καθεστώς, επέβαλαν τη διάλυση του πολιτικού κόμματος Refah και καθιστούσαν το μέσο αυτό ανάλογο του σκοπού προστασίας της δημοκρατίας.

Η απόφαση αυτή, που προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις, έδωσε αφορμή στο ΕΔΔΑ να επισημάνει την αλληλεπίδραση της ελευθερίας της έκφρασης τόσο με τη δημοκρατία όσο και με τον θεσμό των πολιτικών κομμάτων. Επιπλέον τονίστηκε η θεμελιώδης σημασία της πολυφωνίας στη δημοκρατική κοινωνία, η οποία εκδηλώνεται μέσω των πολιτικών κομμάτων. Ωστόσο το ΕΔΔΑ δεν ξεχνά την αυταξία της ίδιας της δημοκρατίας, την οποία έχει ταχθεί να προστατεύσει. Αν ένας θεσμός αποτελεί άμεση απειλή για το δημοκρατικό πολίτευμα, είτε γιατί πρεσβεύει αρχές που δεν είναι συμβατές με τη δημοκρατία είτε γιατί ενθαρρύνει την καταφυγή στη βία, δεν διστάζει να προκρίνει την απαγόρευσή του. Πάντοτε φυσικά τα κριτήρια που θέτει είναι αυστηρά και η κάλυψη μιας επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης σε συνδυασμό με την αρχή της αναλογίας πρέπει να πληρούνται, ακριβώς όπως και σε περιπτώσεις περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης.

Ανεξάρτητα από τις αντιρρήσεις¹⁰⁵ που μπορεί να προβάλλει κανείς για την αναλογικότητα του μέσου της διάλυσης ενός κόμματος προς το σκοπό της προστασίας της δημοκρατίας στη συγκεκριμένη περίπτωση ή για το χρόνο που επελέγη για τη διάλυση αυτή, είναι αναμφισβήτητο ότι το Δικαστήριο δείχνει εμπράκτως την αποφασιστικότητά του να προασπίσει τις αρχές της δημοκρατίας και του πλουραλισμού, όταν θεωρεί ότι τίθενται σε προφανή κίνδυνο.

5. Η εξάντληση των ορίων ανοχής του Δικαστηρίου: Οι αρνητές του Ολοκαυτώματος

Κλασικό παράδειγμα μισαλλόδοξου λόγου αποτελεί αυτό των αρνητών του Ολοκαυτώματος, όσων δηλαδή υποστηρίζουν ότι η γενοκτονία των Εβραίων από τους Ναζί δεν έλαβε χώρα και συνήθως υποκρύπτει αντισημιτισμό και έντονες ρατσιστικές διαθέσεις εναντίον των Εβραίων. Η αμφισβήτηση μιας αποδεδειγμένης ιστορικής αλήθειας, που σχετίζεται μάλιστα με ένα από τα πιο αποτροπιαστικά εγκλήματα στην ανθρώπινη ιστορία, δεν προσβάλει απλώς και μόνο τη μνήμη των

¹⁰⁴ Για μια αναλυτική παρουσίαση του ιδιαίτερου πολιτικού καθεστώτος της Τουρκίας βλ. Φουντεδάκη Π., Το τουρκικό πολίτευμα: το χωλό δημοκρατικό πρότυπο και οι θεσπισμένες παρεκκλίσεις του, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα- Κομοτηνή 2002.

¹⁰⁵ βλ. για παράδειγμα Συρίγου Α., Η υπόθεση του κόμματος της ευημερίας (Ρεφάχ) στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου (2002), σ.153-167.

χιλιάδων θυμάτων του ναζιστικού καθεστώτος, αλλά προκαλεί και την ηθική κατακραυγή.

Το Δικαστήριο τηρεί αυστηρή στάση έναντι των αρνητών του Ολοκαυτώματος. Σε μεγάλο αριθμό υποθέσεων που ανέκυψαν ενώπιόν του, το ΕΔΔΑ αρνήθηκε να μπει στην ουσία εφαρμόζοντας το άρθρο 17 της Σύμβασης κατά το οποίο *«ουδεμία διάταξις της παρούσης Συμβάσεως δύναται να ερμηνευθή ως επαγομένη δι' εν Κράτος, μίαν ομάδα ή εν άτομον οιονδήποτε δικαίωμα όπως επιδοθή εις δραστηριότητα ή εκτέλεση πράξεις σκοπούσας εις την καταστροφήν των δικαιωμάτων ή ελευθεριών, των αναγνωρισθέντων εν τη παρούση Συμβάσει, ή εις περιορισμούς των δικαιωμάτων και ελευθεριών τούτων μεγαλυτέρων των προβλεπομένων εν τη ρηθείση Συμβάσει»*¹⁰⁶. Κανείς συνεπώς δεν μπορεί να στηριχθεί στη Σύμβαση ως βάση για τη νομιμοποίηση πράξεων που έρχονται σε αντίθεση με τις θεμελιώδεις αρχές που αυτή εγκολπώνεται. Κατά την αντίληψη του Δικαστηρίου ενέργειες που θεωρούνται ασυμβίβαστες με την ΕΣΔΑ δεν μπορούν να τεθούν υπό το προστατευτικό της πέπλο. Στις περιπτώσεις αυτές δεν αξίζει καν το Δικαστήριο να εξετάσει την ουσία της υπόθεσης. Απόψεις σαν αυτές αντιμάχονται σε τέτοιο βαθμό τη δημοκρατία, τη δικαιοσύνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα, ώστε συνιστούν από μόνες τους απειλή για τη δημόσια τάξη. Δεν δικαιούνται συνεπώς να αναζητούν την προστασία που προσφέρει η Σύμβαση¹⁰⁷.

Σε μια από τις ελάχιστες σχετικές υποθέσεις που εξετάστηκαν στην ουσία τους, την *Lehideux και Isorni vs Γαλλίας* (απόφαση της 23 Σεπτεμβρίου 1998), το ΕΔΔΑ με ευρεία μάλιστα πλειοψηφία δέχθηκε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση επρόκειτο για τη δημοσίευση σε γαλλική εφημερίδα μιας διαφημιστικής καταχώρησης από τον Σύλλογο για την υπεράσπιση της μνήμης του στρατάρχη Πεταίν¹⁰⁸ και τον Εθνικό Σύλλογο Πεταίν-Βερντέν, η οποία αποσκοπούσε στην αποκατάσταση του ονόματος του στρατάρχη Πεταίν. Οι προσφεύγοντες, ηγέτες των πιο πάνω συλλόγων, καταδικάστηκαν για δημόσιο εγκωμιασμό του εγκλήματος της συνεργασίας με τον εχθρό και τους επιβλήθηκε η καταβολή αποζημίωσης του ενός γαλλικού φράγκου.

¹⁰⁶ βλ. για παράδειγμα τις υποθέσεις *H., W., P. και K. vs Αυστρίας* (αριθμός αίτησης 12774/87), *Nachtmann vs Αυστρίας* (αριθμός αίτησης 36773/97), *Schimanek vs Αυστρίας* (αριθμός αίτησης 32307/96), *Garaudy vs Γαλλίας* (απόφαση της 7 Ιουλίου 2003).

¹⁰⁷ Για το θέμα αυτό βλ. McGonagle, ό.π. υποσ. 54, σ. 21-54 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

¹⁰⁸ Ο στρατάρχης Πεταίν είχε καταδικαστεί σε θάνατο για εσχάτη προδοσία και συνεργασία με τον εχθρό (το ναζιστικό καθεστώς), αλλά τελικά έλαβε χάρη από τον Ντε Γκολ. παρ. 55-57 της απόφασης.

Ενώπιον των οργάνων του Στρασβούργου η γαλλική κυβέρνηση ζήτησε την εφαρμογή του άρθρου 17 της ΕΣΔΑ, αλλά το Δικαστήριο δέχθηκε τελικά ότι οι ενέργειες των προσφευγόντων δεν ήταν ασυμβίβαστες με τη Σύμβαση. Το στοιχείο που έσωσε τους προσφεύγοντες ήταν ότι στο κείμενο της καταχώρησης δεν περιέχονταν όροι που παραπέμπουν σε άρνηση του Ολοκαυτώματος ή δικαιολόγηση των ναζιστικών εγκλημάτων. Όπως υποστήριξαν και οι ίδιοι ενώπιον του Δικαστηρίου, δεν αμφισβητούσαν τις φρικαλεότητες των Ναζί ούτε το Ολοκαύτωμα. Τελικά το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι η ποινική καταδίκη των προσφευγόντων ήταν δυσανάλογη σε μια δημοκρατική κοινωνία, γιατί οι απόψεις τους αφορούσαν γεγονότα για τα οποία υπήρχαν αντικρουόμενες γνώμες και τα οποία συνέβησαν σαράντα χρόνια πριν, οπότε ο πόνος που είχαν προκαλέσει έχει αρκετά μετριαστεί. Έστω κι αν επρόκειτο για ιδέες ενοχλητικές και σοκαριστικές, μια πλουραλιστική δημοκρατική κοινωνία μπορούσε να τις αντιμετωπίσει με ηπιότερα μέσα¹⁰⁹. Οι απόψεις των προσφευγόντων και ο τρόπος που διατυπώθηκαν δεν συνιστούσαν υποστήριξη του ναζισμού, μιας θεωρίας που κείται έξω από την προστασία της ΕΣΔΑ, γιατί έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις θεμελιώδεις αξίες της.

6. Το ελληνικό ενδιαφέρον: η υπόθεση Sadik

Σχετική με το θέμα του προκλητικού λόγου που οδηγεί σε διακινδύνευση της δημόσιας τάξης είναι και η υπόθεση Sadik vs Ελλάδας (απόφαση της 15 Νοεμβρίου 1996). Σύμφωνα με αυτή ο Sadik, υποψήφιος βουλευτής με το κόμμα της Μουσουλμανικής μειονότητας της Δυτικής Θράκης, καταδικάστηκε από τα ελληνικά δικαστήρια για παραβίαση του άρθρου 192 του ΠΚ¹¹⁰. Ο λόγος ήταν η δημοσίευση σε εφημερίδα της περιοχής σειράς καταχωρήσεων που καλούσαν την «τουρκική» μειονότητα να αντισταθεί στην καταπίεση που υφίσταται από το ελληνικό κράτος ψηφίζοντας το κόμμα της μειονότητας στις προσεχείς εκλογές, προκειμένου να εκλέξει δικό της αντιπρόσωπο στο ελληνικό κοινοβούλιο. Στα μηνύματα αυτά γινόταν αναφορά στα προβλήματα και τις αδικίες που υφίστατο η μειονότητα σε σύγκριση με τους υπόλοιπους Έλληνες και τονιζόταν η απαγόρευση αυτοαγόρευσής της σε τουρκική. Ο λόγος των μηνυμάτων ήταν τέτοιος που αρμόζει σε προεκλογικά πολιτικά μηνύματα, δηλαδή αρκετά γλαφυρός.

Ο Sadik απευθύνθηκε στην Επιτροπή του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία αποφάνθηκε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Στη διαδικασία

¹⁰⁹ παρ. 55-57 της απόφασης.

¹¹⁰ βλ. παρακάτω υποσ. 149.

ενώπιόν του, παρ' όλα αυτά, το Δικαστήριο δε δέχθηκε να μπει στην ουσία της υπόθεσης με το επιχείρημα του τότε άρθρου 26 (πλέον άρθρο 35) της ΕΣΔΑ ότι δεν εξαντλήθηκαν τα εθνικά ένδικα μέσα πριν την προσφυγή στο Συμβούλιο της Ευρώπης. Ειδικότερα το Δικαστήριο είπε ότι η μη επίκληση του άρθρου 10 ή έστω της Σύμβασης από τον προσφεύγοντα κατά τη διαδικασία ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων ή έστω η μη διατύπωση όμοιων στην ουσία τους αιτημάτων (που να αφορούν δηλαδή το δικαίωμα στην έκφραση γνώμης) με αυτά που εισέφερε ενώπιον των οργάνων του Στρασβούργου ισοδυναμεί με μη εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων¹¹¹. Η ΕΣΔΑ είναι αναπόσπαστο μέρος της ελληνικής έννομης τάξης κατά το άρθρο 28 παρ. 1 του Συντάγματος έχοντας μάλιστα υπερνομοθετική ισχύ. Συνεπώς συνέχισε το ΕΔΔΑ το άρθρο 10 έχει άμεση εφαρμογή στην ελληνική έννομη τάξη και ο προσφεύγων θα μπορούσε άμεσα να το επικαλεστεί ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων. Ουδέποτε όμως έπραξε κάτι τέτοιο. Δεν προέβαλε καν ισχυρισμούς που να έχουν το ίδιο ή ανάλογο αποτέλεσμα με αυτό του άρθρου 10¹¹². Ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων ο προσφεύγων υπερασπίστηκε τον εαυτό του ενάντια στις κατηγορίες χωρίς ποτέ να προβάλλει το δικαίωμά του στην ελεύθερη έκφραση γνώμης. Κατά το Δικαστήριο αυτό σημαίνει πως τα εθνικά ένδικα μέσα δεν εξαντλήθηκαν και συνεπώς δεν μπορεί να εισέλθει στην ουσία της υπόθεσης.

Κατά την άποψη ωστόσο τριών δικαστών¹¹³ οι ισχυρισμοί που τέθηκαν από τον προσφεύγοντα ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων καθώς και η ουσία των άρθρων, για παραβίαση των οποίων καταδικάστηκε, ουσιαστικά παραπέμπουν στο μείζον θέμα της ελευθερίας της έκφρασης και συνεπώς το Δικαστήριο θα έπρεπε να θεωρήσει παραδεκτή την προσφυγή και όχι να την απορρίψει για τον τυπικό αυτό λόγο. Σε περίπτωση δε που γινόταν κάτι τέτοιο, είναι σχεδόν σίγουρο ότι θα επιβεβαιωνόταν παραβίαση του άρθρου 10. Ο λόγος είναι ότι επρόκειτο για έναν πολιτικό που εκπροσωπούσε μια μειονότητα και που άσκησε αυστηρή έστω κριτική κατά της στάσης της πολιτείας έναντι της μειονότητας. Το γεγονός αυτό αρκούσε, κατά τους δικαστές της μειοψηφίας, για να επιβάλει τον αυστηρότερο δυνατό έλεγχο από τα όργανα του Στρασβούργου, τα οποία δεν πρέπει σε παρόμοιες περιπτώσεις να αρκούνται στο περιθώριο που αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη της Σύμβασης¹¹⁴.

¹¹¹ παρ. 30 της απόφασης

¹¹² παρ. 31-32 της απόφασης

¹¹³ έναντι 6 που πλειοψήφησαν.

¹¹⁴ παρ. 19 της μειοψηφούσας γνώμης των δικαστών Martens και Foighel, που ακολουθεί το κείμενο της απόφασης.

Με την απόρριψη τη προσφυγής χάθηκε έτσι μια πολύτιμη ευκαιρία να τονιστεί η ευρεία προστασία του πολιτικού λόγου¹¹⁵, όταν μάλιστα αυτός προέρχεται από εκπροσώπους της μειονότητας καθώς και να εξεταστεί το άρθρο 192 ΠΚ σε σχέση με το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ. Πάντως και κατά τους δικαστές της μειοψηφίας η διάταξη αυτή ήταν σαφής και αποσκοπούσε σε θεμιτό σκοπό.

7. Τελικές διαπιστώσεις

Η πρώτη διαπίστωση στην οποία καταλήγει κανείς όσον αφορά τη γενικότερη στάση του Δικαστηρίου στο θέμα του προκλητικού λόγου που ωθεί στη βία και του μισαλλόδοξου λόγου είναι η φανερή προτίμησή του υπέρ της θέσπισης απαγορεύσεων εναντίον του. Ο σημαντικός ρόλος της ελευθερίας της έκφρασης για τη δημοκρατία και τον πλουραλισμό εξακολουθεί να επαναλαμβάνεται στη νομολογία του ΕΔΔΑ, πράγμα που αποδεικνύεται και από τον μεγάλο αριθμό αποφάσεων στις οποίες έχει γίνει δεκτή παραβίαση του άρθρου 10 της Σύμβασης. Το Δικαστήριο υπενθυμίζει σε κάθε ευκαιρία τη συμβολή της ελευθερίας του λόγου στην ανάπτυξη και πρόοδο της δημοκρατικής κοινωνίας, αυτό είναι αναμφισβήτητο. Ωστόσο, από τις ίδιες αυτές αποφάσεις διαφαίνεται και κάτι ακόμα. Το ΕΔΔΑ θεωρεί ότι οι θεσπισμένοι περιορισμοί του προκλητικού και του μισαλλόδοξου λόγου «προβλέπονται από το νόμο» και «έχουν ένα θεμιτό σκοπό» που σε κάθε περίπτωση μπορεί να είναι είτε η διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και ειρήνης ή η εξασφάλιση της ισότητας και η κατάργηση των διακρίσεων, όπως προδίδει η έννοια «για την προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων» της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 10.

Στο σύνολο των αποφάσεων που σχετίζονται με το ζήτημα του προκλητικού λόγου που ενθαρρύνει την καταφυγή στη βία και του μισαλλόδοξου λόγου, ουδέποτε τίθεται καν θέμα μη πρόβλεψης από το νόμο ή ανυπαρξίας θεμιτού σκοπού¹¹⁶. Οι υποθέσεις κρίνονται μόνο στο κατά πόσο ο περιορισμός επιβάλλεται από μια «επιτακτική κοινωνική ανάγκη» και στο κατά πόσο είναι ανάλογος και κατάλληλος να την αντιμετωπίσει. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα το Δικαστήριο να κρίνει κατά περίπτωση αν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ ή όχι και να δέχεται κριτική από τους υποστηρικτές του «απολύτου των ιδεών» για αποσπασματική και αντικρουόμενη νομολογία. Αναφέρεται επί παραδείγματι ότι η προτεραιότητα που δίνει το ΕΔΔΑ στην προστασία των δικαιωμάτων των άλλων για τη διατήρηση της ισότητας και την αποφυγή των διακρίσεων οδηγεί τελικά στη διακριτική μεταχείριση

¹¹⁵ βλ. παραπάνω III.A.3. σ. 34.

¹¹⁶ βλ. τα γραπτά σχόλια του «ΑΡΘΡΟ 19» και του «INTERRIGHTS», ό.π. υποσ. 17, υποσ. 5.

αυτών των οποίων περιορίζεται το δικαίωμα έκφρασης¹¹⁷. Ή με το να θεωρεί το Δικαστήριο σε ορισμένες συνθήκες ένα περιορισμό θεμιτό, ενώ σε άλλες όχι δημιουργεί εκ νέου ευνοημένους και μη, υπό την έννοια ότι κάποιοι χρήζουν προστασίας και κάποιοι άλλοι όχι. Είναι αλήθεια ότι το κριτήριο της αναγκαιότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία και της αναλογικότητας του μέτρου προς το σκοπό είναι δυνατό να οδηγήσει σε αποφάσεις με αντίθετο αποτέλεσμα σε παρόμοιες περιπτώσεις. Ωστόσο το Δικαστήριο δεν σταματά να επαναλαμβάνει ότι κρίνει κάθε φορά την υπόθεση στο σύνολό της με βάση τις συγκεκριμένες περιστάσεις που την αποτελούν. Αυτό εξηγεί γιατί ένας περιορισμός κρίνεται θεμιτός και αναγκαίος σε μια περίπτωση και αθέμιτος και ακατάλληλος σε μια άλλη. Επιπλέον παρά την περιπτωσιολογική αντιμετώπιση του Δικαστηρίου, όπως δείχνει η μέχρι σήμερα νομολογία του στο θέμα του προκλητικού λόγου που ωθεί στη βία και του μισαλλόδοξου λόγου σε ελάχιστες περιπτώσεις δέχτηκε την ύπαρξη επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης και υπερθεμάτισε τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης. Η άρνηση του Ολοκαυτώματος είναι το μοναδικό θέμα στο οποίο το ΕΔΔΑ εξαντλεί την αυστηρότητά του, πρόκειται όμως για το ευαίσθητο σημείο της ευρωπαϊκής ιστορίας, το οποίο δύσκολα θα σβηστεί από τη συλλογική μνήμη των κρατών που αποτελούν το Συμβούλιο της Ευρώπης¹¹⁸.

Το επιχείρημα βέβαια του Δικαστηρίου στο θέμα αυτό θα μπορούσε ίσως να αντικρουστεί. Κανείς δεν αμφισβητεί τις φρικαλεότητες του ναζισμού, ούτε μπορεί να διαφωνήσει στο ότι η ναζιστική ιδεολογία είναι ασυμβίβαστη με τη δημοκρατία και την ισότητα, τις βασικές αξίες που ενστερνίζεται το Συμβούλιο της Ευρώπης. Από την άλλη δε θα μπορούσε να υποστηριχτεί από τους υπέρμαχους της σχεδόν απόλυτης προστασίας της ελευθερίας του λόγου ένα δικαίωμα στην αμφισβήτηση, όταν πρόκειται για ζητήματα που δεν είναι αυταπόδεικτα ή άμεσα αντιληπτά από τις αισθήσεις¹¹⁹; Εξαρτάται βέβαια και από το που αποσκοπεί κανείς καθώς και από τις

¹¹⁷ βλ. Heinze, ό.π. υποσ. 34, σ. 14-21 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου). Ο συγγραφέας φέρνει ως παράδειγμα τις με διαφορά λίγων ημερών αντίθετες αποφάσεις Otto-Preminger-Institut vs Αυστρίας (απόφαση της 20 Σεπτεμβρίου 1994) και Jersild vs Δανίας (απόφαση της 23 Σεπτεμβρίου 1994). Στην πρώτη το ΕΔΔΑ έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 από την απαγόρευση προβολής μιας βλάσφημης για τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία ταινίας. Στην δεύτερη αντίθετα δέχθηκε ότι παραβιάστηκε το άρθρο 10 από την καταδική δημοσιογράφου που έκανε αφιέρωμα σε μια ακροδεξιά ρατσιστική οργάνωση στη δανέζικη τηλεόραση.

¹¹⁸ Μην ξεχνάμε ότι σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γερμανία, η Αυστρία και η Ελβετία έχουν θεσπιστεί διατάξεις που ποινικοποιούν την άρνηση του Ολοκαυτώματος.

¹¹⁹ Για περισσότερα επιχειρήματα κατά της ποινικοποίησης της άρνησης του Ολοκαυτώματος βλ. Brugger W., "The treatment of hate speech in German Constitutional Law (part II)", German Law Journal (01 January 2003), vol. 4, n 1, σ. 117 επ., παρ.66 επ.

συνέπειες που ενδεχομένως θα έχουν συγκεκριμένες εκφράσεις. Εδώ ακριβώς – νομίζουμε– έγκειται και ο αρνητισμός του Δικαστηρίου: στην επικινδυνότητα των ναζιστικών και γενικότερα ρατσιστικών θεωριών για την ίδια τη δημοκρατία. Η στάση αυτή ωστόσο και η άρνησή του ΕΔΔΑ στην πλειονότητα των υποθέσεων να ασχοληθεί με την ουσία τους υποδεικνύει μια ηθικολογική αντιμετώπιση του θέματος, που επιβάλλει την απόρριψη του λόγου των αρνητών του Ολοκαυτώματος μόνο και μόνο για το περιεχόμενό του ανεξάρτητα από τα αποτελέσματά του, την πιθανότητα δηλαδή της συγκεκριμένης συμπεριφοράς να οδηγήσει στην πρόκληση μίσους ή ρατσισμού. Η στάση αυτή ισχυροποιεί τα επιχειρήματα των υποστηρικτών του φιλελεύθερου μοντέλου στην προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, γιατί καθίσταται ταυτολογική και στηρίζεται στη γενική και αφηρημένη επικινδυνότητα του ρατσιστικού λόγου γενικά και στην απαξία που ενέχει το περιεχόμενο μιας ρατσιστικής έκφρασης καθεαυτό και όχι στα συγκεκριμένα αποτελέσματά του, όπως θα μπορούσε να είναι η ενθάρρυνση της βίας και η δημιουργία μίσους.

Μολονότι λοιπόν το ίδιο το Δικαστήριο είχε θέσει το κριτήριο της εξύμνησης της βίας και της πρόκλησης διχόνοιας, διακρίσεων και μίσους στους πολίτες για το χαρακτηρισμό του μισαλλόδοξου λόγου, στην περίπτωση των αρνητών του Ολοκαυτώματος δε γίνεται αναφορά σε κανένα κριτήριο.

Το Δικαστήριο εξάλλου δεν παύει να τονίζει ότι ο δικός του ρόλος είναι αυτός του επιβλέποντος των χειρισμών και των ρυθμίσεων των κρατών μελών στα θέματα που άπτονται της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Γίνεται έτσι αναφορά στο περιθώριο εκτίμησης των κρατών, στα οποία κατά πρώτον εναπόκειται η ρύθμιση των καταστάσεων και η επίκληση των διαφορών. Το περιθώριο αυτό είναι στενότερο όταν πρόκειται για περιπτώσεις πολιτικού λόγου, ο οποίος έχει ιδιαίτερη σημασία για την άσκηση κριτικής στην εξουσία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Αντίθετα το περιθώριο είναι ευρύτερο όταν πρόκειται για ζητήματα θρησκείας ή ηθικής για το λόγο, όπως εξηγεί το Δικαστήριο, ότι τα κράτη βρίσκονται πιο κοντά και μπορούν να αντιληφθούν εναργέστερα τέτοιου είδους καταστάσεις που επηρεάζονται και από τις ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν κάθε χώρα¹²⁰. Στην πράξη το ΕΔΔΑ αντιμετωπίζει με σχετική επιείκεια την επιβολή περιορισμών στην ελευθερία του λόγου, όταν ο τελευταίος είναι ιδιαιτέρως προσβλητικός για μια θρησκεία, δίνοντας προτεραιότητα

¹²⁰ βλ. για παράδειγμα τις υποθέσεις *Otto-Preminger-Institut vs Αυστρίας*, ο.π. υποσ. 117, παρ. 50 και *Wingrove vs Ηνωμένου Βασιλείου* (απόφαση της 25 Νοεμβρίου 1996), παρ. 58. Αναλυτικά για το θέμα αυτό βλ. Τσακυράκη Στ., *Θρησκεία κατά τέχνης*, Πόλις, Αθήνα, 2006, σ. 87-129.

στην προστασία των θρησκευτικών αισθημάτων των τρίτων, που θίγονται από το βλάσφημο λόγο¹²¹.

Σε πρόσφατη υπόθεση για το θέμα αυτό, στην I.A. vs Τουρκίας (απόφαση της 13 Σεπτεμβρίου 2005), που αφορούσε την έκδοση στην Τουρκία ενός βιβλίου με περιεχόμενο ιδιαίτερα προσβλητικό για τη μουσουλμανική θρησκεία και κυρίως για τον Μωάμεθ, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Αφού μίλησε για το περιθώριο εκτίμησης, διευκρίνισε ότι στην προκειμένη περίπτωση πρέπει να γίνει στάθμιση ανάμεσα στο δικαίωμα έκφρασης και στο δικαίωμα των άλλων για προστασία των θρησκευτικών τους αισθημάτων. Η δημοκρατία και ο πλουραλισμός επιβάλλουν την ανοχή άσκησης δριμείας κριτικής και κατά της θρησκείας. Όταν όμως η κριτική μετατρέπεται σε βάνανση επίθεση⁹⁵, όπως χαρακτηριστικά λέει το Δικαστήριο, με τη χρήση άκρως προσβλητικών εκφράσεων, τότε δικαιολογείται η λήψη μέτρων για την προστασία των τρίτων, που θίγονται από τον χλευασμό αυτών που θεωρούν ιερά.

Η απόφαση αυτή ακολούθησε μεν την νομολογία του Δικαστηρίου σε ανάλογα θέματα, επιβεβαίωσε δε την άποψη ότι το ΕΔΔΑ εμφανίζεται ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένο σε ορισμένες περιπτώσεις υποβαθμίζοντας τη σημασία της ελευθερίας της έκφρασης¹²², ενώ σε άλλες διατυπώνει απερίφραστα την υποστήριξή του στο δικαίωμα γνώμης προκαλώντας ποικίλες αντιδράσεις.

Διαφαίνεται εν προκειμένω ότι στις περιπτώσεις βλάσφημου για μια θρησκεία λόγου το Δικαστήριο δεν χρησιμοποιεί τον όρο «μισαλλόδοξος λόγος» (hate speech)¹²³ ούτε αναφέρεται στο κριτήριο της πρόκλησης βίας και μίσους στους πολίτες, όπως αναπτύχθηκε ανωτέρω. Αντίθετα κάνει λόγο για βάνανση προσβολή των πιστών σε ζητήματα που αυτοί θεωρούν ιερά. Το κριτήριο αυτό, εκτός του ότι τείνει να εξατομικεύσει τους θιγόμενους από την προκλητική έκφραση θυμίζοντας περισσότερο εξύβριση, και πάλι -όπως και στην περίπτωση των αρνητών του

¹²¹ Όπως αναφέρουν οι δικαστές της μειοψηφίας στην υπόθεση Otto-Preminger-Institut vs Αυστρίας, ό.π. υποσ. 83, η ΕΣΔΑ δεν εγγυάται ρητά δικαίωμα στην προστασία των θρησκευτικών αισθημάτων, ούτε κάτι τέτοιο μπορεί να θεωρηθεί ότι πηγάζει από το άρθρο 9 της Σύμβασης, που προστατεύει τη θρησκευτική ελευθερία. Μπορεί, όμως, να γίνει δεκτό ότι αποτελεί έναν από τους θεμιτούς σκοπούς της παρ. 2 του άρθρου 10 εντασσόμενο στην έννοια «για την προστασία των δικαιωμάτων των τρίτων», βλ. παρ.6 της διαφωνούσας γνώμης των δικαστών Palm, Pekkanen και Makarczyk.

⁹⁵ βλ. παρ. 29 της απόφασης.

¹²² βλ. άρνηση του Ολοκαυτώματος, προσβολή θρησκευτικών αισθημάτων.

¹²³ Αν και στην υπόθεση Gunduz vs Τουρκίας, που είδαμε παραπάνω υπό III.A.1. σ. 29-31, γίνεται αναφορά σε μορφές έκφρασης που σπείρουν το μίσος βασισμένες σε θρησκευτική μισαλλοδοξία, βλ. παρ. 40 της απόφασης.

Ολοκαυτώματος- προκύπτει από το ίδιο το περιεχόμενο του μηνύματος και όχι από τις επικίνδυνες για την κοινωνία συνέπειές του.

Η άποψη της ισχυρής στην υπόθεση αυτή μειοψηφίας κατά την οποία το Δικαστήριο θα έπρεπε να αναθεωρήσει τη νομολογία του όσον αφορά την υπερπροστασία των θρησκευτικών αισθημάτων έναντι της ελευθερίας του λόγου¹²⁴, πρέπει να έβαλε σε σκέψεις τους δικαστές του Στρασβούργου. Έτσι στις πλέον πρόσφατες υποθέσεις με ανάλογο περιεχόμενο έκριναν υπέρ της ύπαρξης παραβίασης του άρθρου 10. Πρόκειται συγκεκριμένα για τις υποθέσεις *Giniewski vs Γαλλίας* (απόφαση της 31 Ιανουαρίου 2006) και *Tatlav vs Τουρκίας* (απόφαση της 2 Μαΐου 2006). Στις αποφάσεις αυτές τονίστηκε η συμβολή της ελευθερίας του λόγου στην εξέλιξη του δημοσίου διαλόγου για σημαντικά ζητήματα και δόθηκε βάρος στο στοιχείο ότι οι εκφράσεις που χρησιμοποιήθηκαν συνιστούσαν γνώμες και όχι υβριστικές επιθέσεις ενάντια στον Καθολικισμό και τον Μουσουλμανισμό αντίστοιχα. Η ανάγκη για πλουραλισμό υποσκέλιζε τον αντικομοφομιστικό και ενοχλητικό για κάποιους χαρακτήρα των συγκεκριμένων εκφράσεων.

Αν οι αποφάσεις αυτές συνιστούν την απαρχή μιας προοδευτικής μεταστροφής του Δικαστηρίου για την πλήρη εφαρμογή του κριτηρίου της *Handyside*¹²⁵, ο δρόμος για τη σφαιρική προστασία της ελευθερίας του λόγου είναι ανοιχτός. Και μπορεί το Δικαστήριο να διατηρεί το ρόλο του επιβλέποντος, όπως το ίδιο επαναλαμβάνει, ωστόσο δεν παύει να αποτελεί πρότυπο για τα κράτη μέλη στον τομέα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

B. Νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

Το Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (εφεξής ΔΕΚ), μολονότι είναι το ανώτατο δικαστήριο ενός μορφώματος που στηρίχθηκε αρχικά στην οικονομική συνεργασία, δεν παρέλειψε ήδη από την δεκαετία του '70¹²⁶ να αναδείξει τα ανθρώπινα δικαιώματα ως πρωταρχικές αρχές που επηρεάζουν την ιδιαίτερη κοινοτική έννομη τάξη. Μέσα από τη νομολογία του χαρακτήρισε τα ανθρώπινα δικαιώματα γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου, παρόλο που δεν γινόταν ρητή αναφορά σε αυτά στις ιδρυτικές συνθήκες. Η ρητή αναγνώριση των ανθρωπίνων

¹²⁴ βλ. παρ. 8 της διαφωνούσας γνώμης των δικαστών Costa, Cabral Barreto και Jungwiert στην υπόθεση αυτή, *I.A. vs κατά Τουρκίας* (απόφαση της 13 Σεπτεμβρίου 2005).

¹²⁵ βλ. παραπάνω υπό III.A. σ. 28.

¹²⁶ βλ. Στάγκου Π., *Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη: η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, πρ. Χρήστου Λ. Ροζάκη, Σάκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, σ.1.

δικαιωμάτων ως γενικών αρχών έγινε με τη συνθήκη του Μάαστριχτ και πλέον περιλαμβάνονται στο άρθρο 6 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση¹²⁷.

Η νομολογία του ΔΕΚ που σχετίζεται με την ελευθερία της έκφρασης παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά σε τέσσερις σημαντικές υποθέσεις. Στην πρώτη αναπτύσσεται με σαφήνεια η τακτική στην οποία έχει καταλήξει το ΔΕΚ όσον αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα και ιδίως την ελευθερία της έκφρασης στην κοινοτική έννομη τάξη. Στη δεύτερη παρουσιάζεται η στάση του Δικαστηρίου απέναντι στο δικαίωμα έκφρασης των υπαλλήλων της ίδιας της Κοινότητας, όταν δηλαδή διακυβεύονται τα ίδια τα συμφέροντά της. Στις δυο τελευταίες υποθέσεις τέλος διαφαίνεται η θέση του ΔΕΚ στις περιπτώσεις, που υπάρχει σύγκρουση του δικαιώματος έκφρασης με κάποια από τις τέσσερις θεμελιώδεις ελευθερίες¹²⁸ της κοινοτικής έννομης τάξης.

1. Η στάση του ΔΕΚ σε σχέση με την ελευθερία έκφρασης

Η υπόθεση RTL Television GmbH κατά NLM¹²⁹ προέκυψε μετά από προδικαστικά ερωτήματα που απηύθυνε δευτεροβάθμιο δικαστήριο της Γερμανίας στο ΔΕΚ. Η RTL, ιδιωτικός ραδιοτηλεοπτικός οργανισμός τιμωρήθηκε από την NLM, δημόσιου οργανισμού για τον έλεγχο ιδιωτικών ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών, με την απαγόρευση διακοπής για διαφημίσεις μιας σειράς ταινιών, που επρόκειτο να προβάλλει. Η αιτία ήταν ότι η RTL παραβίασε τις διατάξεις του γερμανικού δικαίου για τη διακοπή ταινιών από διαφημίσεις, οι οποίες στηρίζονταν στην Οδηγία 89/552/ΕΟΚ του Συμβουλίου (ΕΕ L 298, σ. 23). Η RTL, αφού προσέφυγε στη δικαιοσύνη και δεν δικαιώθηκε πρωτόδικα, άσκησε έφεση ενώπιον του γερμανικού δικαστηρίου, το οποίο απηύθυνε στο ΔΕΚ προδικαστικά ερωτήματα σε σχέση με την ερμηνεία διατάξεων της Οδηγίας.

Η εν λόγω Οδηγία ρυθμίζει την τηλεοπτική διαφήμιση, τις χορηγίες και τα διαφημιστικά μηνύματα για τηλεαγορές. Στις διατάξεις αυτές της Οδηγίας περιλαμβάνεται και το άρθρο 11, που ρυθμίζει τη συχνότητα των διαφημιστικών διαλειμμάτων¹³⁰. Από τις αιτιολογικές σκέψεις της ίδιας της Οδηγίας προκύπτει ότι σκοπός του άρθρου αυτού είναι «η ισόρροπη προστασία, αφενός των οικονομικών συμφερόντων των ραδιοτηλεοπτικών οργανισμών και των διαφημιζομένων και,

¹²⁷ Κανελλόπουλου Π.Ι., Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003, σ. 291-292.

¹²⁸ Πρόκειται για την ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, προσώπων, υπηρεσιών και κεφαλαίων.

¹²⁹ Υπόθεση C-245/01, η απόφαση είναι της 23 Οκτωβρίου 2003.

¹³⁰ βλ. παρ.51-56 της απόφασης.

αφετέρου, των συμφερόντων των δικαιούχων, ήτοι των παραγωγών και των δημιουργών, και των καταναλωτών που είναι οι τηλεθεατές»¹³¹. Το άρθρο 11 απαγορεύει τη συχνή διακοπή των τηλεοπτικών προγραμμάτων και ιδίως των ταινιών για την προστασία από τη μια των παραγωγών τους και της καλλιτεχνικής τους αξίας και από την άλλη των καταναλωτών.

Το ΔΕΚ δέχτηκε ότι οι διατάξεις αυτές τις Οδηγίας συνιστούν περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης. Ωστόσο ο περιορισμός αυτός δικαιολογείται από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ¹³². Στη συνέχεια είναι αξιοσημείωτο ότι ακολουθεί την τακτική του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, αφού εξετάζει αν ο περιορισμός αυτός εξυπηρετεί ένα νόμιμο σκοπό και κατά πόσο είναι αναγκαίος για την κάλυψη του σκοπού αυτού. Θεωρεί ότι η προστασία των καταναλωτών, οι οποίοι έχουν συμφέρον να έχουν πρόσβαση σε προγράμματα ποιότητας είναι θεμιτός σκοπός. Σε σχέση με την αναλογικότητα το ΔΕΚ επισημαίνει ότι ο περιορισμός δεν αφορά το περιεχόμενο του διαφημιστικού μηνύματος και άρα δεν περιέχει απαγόρευση, αλλά μόνο όρια που αφορούν τη συχνότητα προβολής του. Εξάλλου επιτρέπεται στα κανάλια να επιλέγουν τη χρονική στιγμή υπό ορισμένες προϋποθέσεις¹³³. Τέλος το ΔΕΚ παραπέμπει ευθέως στη νομολογία του ΕΔΔΑ και θυμίζει ότι βάσει του άρθρου 10 παρ. 2 τα εθνικά όργανα έχουν περιθώριο εκτίμησης, για να κρίνουν αν υφίσταται επιτακτική κοινωνική ανάγκη για τον περιορισμό του δικαιώματος έκφρασης.

Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, το ΔΕΚ συχνά σε υποθέσεις που άπτονται ζητημάτων προστασίας ή περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης επικαλείται διατάξεις της ΕΣΔΑ, παραπέμπει στη νομολογία του ΕΔΔΑ και μάλιστα ακολουθεί την τακτική του. Η μέθοδος αυτή του ΔΕΚ έχει χαρακτηριστεί με τον όρο 'ιδιοποίηση' του δικαίου του Συμβουλίου της Ευρώπης, ωστόσο δεν ακολουθείται πάντα πιστά από το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου¹³⁴. Το σίγουρο είναι ότι στις περιπτώσεις που αυτό συμβαίνει, το ΔΕΚ αξιοποιεί τη διαδικασία της στάθμισης των συγκρουόμενων δικαιωμάτων, εξετάζει το θεμιτό του σκοπού για τον οποίο περιορίζεται το δικαίωμα έκφρασης και εφαρμόζει την αρχή της αναλογικότητας, προκειμένου να διαπιστώσει αν ο περιορισμός επιβάλλεται από επιτακτική κοινωνική ανάγκη.

2. Η ελευθερία έκφρασης των υπαλλήλων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας

¹³¹ παρ. 62 της απόφασης.

¹³² παρ. 69 της απόφασης.

¹³³ παρ. 70-72 της απόφασης.

¹³⁴ Στάγκου, ό.π. υποσ. 126, σ.36-42.

Η υπόθεση Connolly κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων¹³⁵ αφορούσε την παύση ενός υπαλλήλου της Επιτροπής, του Connolly, γιατί εξέδωσε ένα βιβλίο με θέμα την Ευρωπαϊκή Ένωση και συγκεκριμένα την Οικονομική και Νομισματική Ένωση (εφεξής ONE) κατά παράβαση του άρθρου 17 του Κώδικα Υπηρεσιακής Καταστάσεως (εφεξής ΚΥΚ). Ο Connolly, αφού άσκησε προσφυγή στο Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (εφεξής ΠΕΚ) κατά της παύσης του, η οποία απορρίφθηκε, προχώρησε στην άσκηση αναίρεσης ενώπιον του ΔΕΚ. Σε έναν από τους λόγους αναίρεσης ο Connolly πρότεινε ότι το άρθρο 17 ΚΥΚ είναι αντίθετο στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και στην ελευθερία έκφρασης. Το άρθρο 17 ΚΥΚ προβλέπει τη λήψη προηγούμενης άδειας, όταν ένας υπάλληλος επιθυμεί να δημοσιεύσει οποιοδήποτε κείμενο που συνδέεται με τη δραστηριότητα των Κοινοτήτων και είναι ικανό να προκαλέσει ζημία σε αυτές.

Το ΔΕΚ καταρχάς υπενθύμισε ότι τα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των γενικών αρχών του δικαίου και το ίδιο εμπνέεται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και τις διεθνείς πράξεις περί προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και την ΕΣΔΑ, όπως άλλωστε και το άρθρο 6 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση προβλέπει¹³⁶. Στη συνέχεια, αφού παρέπεμψε στη νομολογία του ΕΔΔΑ για το σεβασμό όχι μόνο των απόψεων που γίνονται θετικά δεκτές, αλλά και αυτών που ενοχλούν¹³⁷ ανέφερε ότι ωστόσο η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ επιτρέπει την εισαγωγή περιορισμών στο δικαίωμα έκφρασης υπό τον όρο αυτοί να ερμηνεύονται στενά, να προβλέπονται από το νόμο, να επιδιώκουν την εξυπηρέτηση ενός θεμιτού σκοπού και να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία¹³⁸.

Περαιτέρω το ΔΕΚ τόνισε ότι οι υπάλληλοι των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων απολαμβάνουν ελευθερία έκφρασης. Όμως στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας δικαιολογείται οι υπάλληλοι να υπέχουν καθήκον πίστης απέναντι στην υπηρεσία τους, το οποίο αποσκοπεί κυρίως στη διαφύλαξη της σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ τους. Το ΔΕΚ δέχτηκε ότι το καθήκον πίστης συνιστά περιορισμό του δικαιώματος έκφρασης που εξυπηρετεί τον θεμιτό σκοπό της προστασίας των δικαιωμάτων των τρίτων, των οργάνων της Κοινότητας εν προκειμένω. Συνεπώς αυτό που πρέπει να ελεγχθεί είναι «αν τηρήθηκε η αρμόζουσα ισορροπία μεταξύ του θεμελιώδους

¹³⁵ Πρόκειται για την C-274/99, η απόφαση είναι της 6 Μαρτίου 2001.

¹³⁶ παρ. 37-38 της απόφασης.

¹³⁷ Πρόκειται για το γνωστό απόσπασμα από την υπόθεση Handyside βλ. παραπάνω III. Α. σ. 28.

¹³⁸ παρ. 39-42. της απόφασης.

δικαιώματος του ατόμου για την ελευθερία εκφράσεως και του θεμιτού συμφέροντος του θεσμικού οργάνου να επαγρυπνεί ώστε οι υπάλληλοι και το λοιπό προσωπικό του να ενεργούν τηρώντας τα καθήκοντα και τις ευθύνες που συνδέονται με την αποστολή τους»¹³⁹.

Κατόπιν το ΔΕΚ επικεντρώθηκε στην ερμηνεία του άρθρου 17 ΚΥΚ. Κατά το συλλογισμό του το άρθρο 17 ΚΥΚ μπορεί αφενός να συνδέει τη δημοσίευση κειμένου από υπάλληλο από προηγούμενη άδεια της υπηρεσίας του, αφετέρου όμως η άδεια μπορεί να μη δοθεί μόνο αν το δημοσίευμα είναι ικανό να θέσει σε κίνδυνο τα συμφέροντα των Κοινοτήτων. Μολονότι ο περιορισμός εμφανίζεται με τη μορφή προηγούμενης άδειας δεν τον καθιστά *a priori* αντίθετο προς το δικαίωμα έκφρασης, γιατί η άδεια μπορεί να μη δοθεί μόνο κατ' εξαίρεση, όταν υπάρχει η πιθανότητα να προκληθεί σοβαρή ζημία στην Κοινότητα. Συνεπώς η άδεια είναι ένας περιορισμός που ερμηνεύεται στενά και επιβάλλεται υπό αυστηρούς όρους. Εξάλλου η άδεια χρειάζεται μόνο αν οι δημοσιεύσεις συνδέονται με τη δραστηριότητα της Κοινότητας, ενώ και η απόφαση μη χορήγησής της προσβάλλεται δικαστικά. Άλλωστε το καθεστώς της άδειας αποτελεί έκφραση της ανάγκης ύπαρξης σχέσης εμπιστοσύνης ανάμεσα στον υπάλληλο και τα όργανα των Κοινοτήτων¹⁴⁰.

Όπως προέκυψε από την απόφαση του ΠΕΚ, στο δημοσίευμα του Connolly περιέχονταν υβριστικοί χαρακτηρισμοί προς την Επιτροπή, προς προϊσταμένους του, αλλά και έντονη αμφισβήτηση των πολιτικών της Κοινότητας. Συνεπώς συνέχισε το ΔΕΚ ο Connolly δεν απολύθηκε μόνο επειδή δεν έλαβε προηγούμενη άδεια, ούτε επειδή εξέφρασε απόψεις αντίθετες, αλλά κυρίως γιατί με τις προσβολές του και τις σοβαρές αμφισβητήσεις του διέρρηξε τη σχέση εμπιστοσύνης με την Επιτροπή με αποτέλεσμα να είναι πλέον αδύνατο να εξακολουθήσει την εργασία του σε αυτή. Έτσι το ΔΕΚ δεν δέχτηκε αντίθεση του άρθρου 17 ΚΥΚ στην ελευθερία έκφρασης.

Από την απόφαση αυτή διαφαίνεται ότι το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου διαπνέεται βέβαια από τις διακηρύξεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ, όσον αφορά το δικαίωμα έκφρασης της γνώμης. Υιοθέτησε μάλιστα την άποψη ότι «η ως άνω ελευθερία [των υπαλλήλων] περιλαμβάνει και την προφορική ή γραπτή έκφραση αποκλίνουσας ή μειοψηφούσας γνώμης έναντι εκείνης που υποστηρίζει το όργανο

¹³⁹ παρ. 48 της απόφασης, ενώ στην επόμενη παράγραφο 49 κάνει αναφορά στη νομολογία του ΕΔΔΑ για τα ιδιαίτερα καθήκοντα των υπαλλήλων και το περιθώριο εκτίμησης που αυτό αναγνωρίζει στα κράτη σχετικά με τα καθήκοντα αυτά.

¹⁴⁰ παρ. 50-56 της απόφασης.

που τους απασχολεί»¹⁴¹. Παρόλα αυτά αντιμετώπισε το θέμα του άρθρου 17 ΚΥΚ και της προηγούμενης άδειας με διάθεση υπερπροστασίας των οργάνων της Κοινότητας και χωρίς να αντιληφθεί τον κίνδυνο που ελλοχεύει, δηλαδή τη δημιουργία κλίματος εκφοβισμού και αυτολογοκρισίας στο χώρο των υπηρεσιών της Κοινότητας¹⁴².

3. Η ελευθερία έκφρασης σε σύγκρουση με την ελευθερία κυκλοφορίας των εμπορευμάτων

Η υπόθεση Familiapress¹⁴³ παρουσιάζει το χαρακτηριστικό ότι ένα θεμελιώδες δικαίωμα και συγκεκριμένα η ελευθερία έκφρασης έρχεται σε σύγκρουση με μια από τις θεμελιώδεις ελευθερίες της κοινοτικής έννομης τάξης, την ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων. Εν προκειμένω μια γερμανική εκδοτική εταιρία πωλούσε έντυπα στην Αυστρία, μέσα από τα οποία προσέφερε δώρα. Οι προσφορές αυτές ήταν αντίθετες με το αυστριακό δίκαιο, το οποίο αποσκοπούσε να προστατεύσει τον ανταγωνισμό, αλλά και την πολυφωνία του τύπου. Βάσει αυτού η αυστριακή εκδοτική εταιρία Familiapress άσκησε αγωγή κατά της γερμανικής με το αίτημα να σταματήσει την πώληση εντύπων που παρέχουν δώρα στο αναγνωστικό κοινό.

Το αυστριακό δικαστήριο, επειδή επρόκειτο ουσιαστικά για ενδοκοινοτικό εμπόριο, άσκησε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΚ σχετικά με το αν ο αυστριακός νόμος συνιστούσε μέτρο ισοδυνάμου αποτελέσματος, που εμποδίζει το εμπόριο αυτό.

Το ζήτημα που αναφύεται είναι κατά πόσο η πολυφωνία του τύπου μπορεί να αποτελέσει θεμιτό σκοπό για τον περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, αλλά και της ίδιας της ελευθερίας έκφρασης, η οποία περιλαμβάνει και την ελεύθερη κυκλοφορία εντύπων. Ο κοινοτικός δικαστής τόνισε ότι σύμφωνα και με την ΕΣΔΑ η πολυφωνία του τύπου συμβάλλει στη διασφάλιση του δικαιώματος έκφρασης και άρα μπορεί να αποτελέσει λόγος περιορισμού της ελεύθερης κυκλοφορίας εμπορευμάτων υπό την αυστηρή προϋπόθεση ότι η εθνική νομοθεσία που θα εμποδίζει το ενδοκοινοτικό εμπόριο θα είναι ανάλογη του επιδιωκόμενου σκοπού και η λιγότερο επιβαρυντική για αυτό¹⁴⁴.

Μια τέτοια εξακρίβωση μπορεί κατά το ΔΕΚ να επιτευχθεί μέσω της τακτικής του ΕΔΔΑ που εξετάζει αν ο περιορισμός προβλέπεται από το νόμο και αν είναι

¹⁴¹ παρ. 43 της απόφασης.

¹⁴² Πρβλ. Στάγκου, ό.π. υποσ. 126, σ. 42-48.

¹⁴³ Είναι η C-368/95, η απόφαση είναι της 26 Ιουνίου 1997.

¹⁴⁴ παρ. 18-19 της απόφασης.

αναγκαίος σε μια δημοκρατική κοινωνία. Κριτήρια για την έρευνα αυτή μπορούν να είναι: το «αν οι εφημερίδες που παρέχουν στους αναγνώστες, μέσω παιχνιδιών, γρίφων ή διαγωνισμών, τη δυνατότητα να κερδίσουν βραβεία ανταγωνίζονται τις μικρές επιχειρήσεις εκδόσεως ημερησίων και περιοδικών εντύπων, οι οποίες, καθ' υπόθεση, αδυνατούν να προσφέρουν παρόμοια βραβεία και τις οποίες σκοπεύει να προστατεύσει η επίδικη νομοθεσία και, δεύτερον, αν μια τέτοια προοπτική κέρδους αποτελεί κίνητρο αγοράς ικανό να προκαλέσει μεταστροφή της ζήτησεως»¹⁴⁵. Επίσης σημαντικά στοιχεία, που θα πρέπει να συνεκτιμηθούν είναι η αξία του δώρου, οι πιθανότητες κέρδους, η ύπαρξη διαφήμισης του διαγωνισμού στην πρώτη σελίδα και γενικότερα αν το προϊόν της προσφοράς μπορεί να υποκαταστήσει στα μάτια του καταναλωτή το ενδιαφέρον του για το ίδιο το έντυπο. Ωστόσο το ΔΕΚ δεν δίνει τελική απάντηση στο θέμα, παρά αναφέρει ότι εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια να κάνουν τη στάθμιση με βάση τις κατευθυντήριες γραμμές που αυτό έδωσε¹⁴⁶.

Ανεξάρτητα από την κρίση αυτή είναι παρόλα αυτά ιδιαίτερα σημαντικό ότι το ΔΕΚ δέχεται ότι η ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων δεν είναι απόλυτη, αλλά επιδέχεται περιορισμούς. Μολονότι ανήκει στις θεμελιώδεις για την κοινοτική έννομη τάξη και το ενδοκοινοτικό εμπόριο ελευθερίες, το Δικαστήριο δεν διστάζει να την περιορίσει, όταν κρίνεται αναγκαίο για χάρη της διασφάλισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Πρόκειται για στάση που αρμόζει περισσότερο σε ένα συνταγματικό δικαστήριο, παρά στο ανώτατο δικαστήριο ενός οικονομικού καταρχήν οργανισμού. Το ενδιαφέρον του ΔΕΚ για τα ανθρώπινα δικαιώματα διαγιγνώσκεται και από το γεγονός ότι αφήνει στα κράτη μέλη τη διακριτική ευχέρεια να περιορίσουν υπό αυστηρές προϋποθέσεις το ενδοκοινοτικό εμπόριο.

Ανάλογη ήταν η θέση του ΔΕΚ και σε μια μεταγενέστερη υπόθεση, την Schmidberger¹⁴⁷, στην οποία η ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων περιοριζόταν από το δικαίωμα διαδήλωσης και το δικαίωμα έκφρασης. Στην υπόθεση αυτή μάλιστα το ΔΕΚ δεν έδειξε απλώς τις κατευθύνσεις στο κράτος μέλος, αλλά τοποθετήθηκε ξεκάθαρα υπέρ της προστασίας των θεμελιωδών αυτών δικαιωμάτων εις βάρος της ελεύθερης κυκλοφορίας εμπορευμάτων. Αφού ήλεγξε τις προσπάθειες του κράτους μέλους να κρατήσει την ισορροπία ανάμεσα στη διασφάλιση των εν λόγω δικαιωμάτων και στην ελεύθερη κυκλοφορία των εμπορευμάτων, κατέληξε ότι

¹⁴⁵ παρ. 28 της απόφασης.

¹⁴⁶ παρ. 29-31 της απόφασης.

¹⁴⁷ Είναι η C-112/00 με την απόφαση της 12 Ιουνίου 2003.

το αποτέλεσμα της στάθμισης ήταν το πιο ενδεδειγμένο για τη συγκεκριμένη περίπτωση και επιδοκίμασε την απόφαση του κράτους μέλους να θέσει όρια στο ενδοκοινοτικό εμπόριο προς όφελος των θεμελιωδών ελευθεριών¹⁴⁸.

¹⁴⁸ Για μια εκτενέστερη αναφορά στην υπόθεση αυτή βλ. Tridimas T., *The General Principles of EU Law*, Oxford EC Law Library, Oxford University Press, 2nd ed. 2006, σ. 337-341. Επίσης για το θέμα αυτό βλ. Στάγκου, ό.π. υποσ. 126, σ. 64-69.

IV. ΕΘΝΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΠΟΥ ΑΠΑΓΟΡΕΥΟΥΝ ΤΟΝ ΠΡΟΚΛΗΤΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟ ΛΟΓΟ- ΑΝΑΔΕΙΚΝΥΟΜΕΝΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

A. Εθνικές διατάξεις που απαγορεύουν τον προκλητικό και τον μισαλλόδοξο λόγο

1. Το ΣΤ' Κεφάλαιο του Ποινικού Κώδικα

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται οι κυριότερες διατάξεις του Ποινικού Κώδικα που απαγορεύουν τον προκλητικό λόγο που εξωθεί στη βία. Οι διατάξεις αυτές βρίσκονται στο ΣΤ' κεφάλαιο του Κώδικα, το οποίο περιλαμβάνει τα εγκλήματα κατά της δημόσιας τάξης. Πρόκειται για τα εξής εγκλήματα: πρόκληση ή διέγερση σε απείθεια (183) και σε διάπραξη εγκλήματος (184), εγκωμίαση κακουργήματος που τελέστηκε (185), διατάραξη της ειρήνης των πολιτών (190), διασπορά ψευδών ειδήσεων (191) και διατάραξη της κοινής ειρήνης με διέγερση του λαού σε διχόνοια (192)¹⁴⁹.

Το έννομο αγαθό που είναι αντικείμενο προστασίας των κανόνων αυτών είναι η δημόσια τάξη, δηλαδή η σε ορισμένο χρόνο και τόπο επικρατούσα τάξη, η κατάσταση ηρεμίας και σταθερότητας, που επιτρέπει την ειρηνική συμβίωση όλου του κοινωνικού συνόλου¹⁵⁰. Τα περισσότερα μάλιστα από τα αδικήματα αυτά καθιστούν αξιόποινη, όχι τη βλάβη του έννομου αγαθού που προξενείται από την παράνομη ενέργεια, αλλά την άμεση διακινδύνευση αυτού, πράγμα που σημαίνει ότι

¹⁴⁹ Τα κείμενα έχουν ως εξής: Άρθρο 183 Διέγερση: Όποιος με οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί ή διεγείρει δημόσια σε απείθεια κατά των νόμων ή των διαταγμάτων ή εναντίον άλλων νόμιμων διαταγών της αρχής τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών.

Άρθρο 184: Όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών.

Άρθρο 185: Όποιος εγκωμιάζει δημόσια και με οποιονδήποτε τρόπο έγκλημα που διαπράχθηκε και έτσι εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών.

Άρθρο 190 Διατάραξη της ειρήνης των πολιτών: Όποιος με απειλές ότι θα διαπραχθούν κακουργήματα ή πλημμελήματα διεγείρει σε ανησυχία ή τρόμο τους πολίτες τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δυο ετών.

Άρθρο 191: Σε φυλάκιση τουλάχιστον τριών μηνών και σε χρηματική ποινή καταδικάζεται όποιος διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις ικανές να επιφέρουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να ταράξουν τη δημόσια πίστη ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στο εθνικό νόμισμα ή στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας ή να επιφέρουν διαταραχή στις διεθνείς σχέσεις της χώρας. Αν η πράξη τελέστηκε επανειλημμένα μέσω του τύπου, ο υπαίτιος καταδικάζεται τουλάχιστον σε φυλάκιση έξι μηνών και σε χρηματική ποινή πεντακοσίων ενενήντα (590) ευρώ. 2. Όποιος από αμέλεια γίνεται υπαίτιος κάποιας από τις πράξεις της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι ενός έτους ή με χρηματική ποινή.

Άρθρο 192: Όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί ή διεγείρει τους πολίτες σε βιαιοπραγίες μεταξύ τους ή σε αμοιβαία διχόνοια και έτσι διαταράσσει την κοινή ειρήνη, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δυο ετών, αν σύμφωνα με άλλη διάταξη δεν επιβάλλεται αυστηρότερη ποινή.

¹⁵⁰ βλ. I. Μανωλεδάκη, Επιβουλή της δημόσιας τάξης, άρθρα 183-197 ΠΚ, Β' έκδοση, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1994, σ. 18 -25.

δεν απαιτείται η διασάλευση της δημόσιας τάξης, αρκεί η συμπεριφορά του δράστη να έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας 'ηλεκτρισμένης ατμόσφαιρας' ακριβώς πριν τη διατάραξη της τάξης. Πρόκειται δηλαδή για εγκλήματα συγκεκριμένης ή αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης¹⁵¹. Τα υπόλοιπα είναι εγκλήματα βλάβης του έννομου αγαθού, στα οποία απαιτείται να επέλθει ως συνέπεια της ενέργειας του δράστη η διασάλευση της ευταξίας¹⁵².

Το κύριο χαρακτηριστικό των εν λόγω αδικημάτων είναι ότι δεν είναι οι πράξεις του ίδιου του δράστη που οδηγούν στη διασάλευση της τάξης, αλλά ο λόγος του, που προκαλεί στους αποδέκτες του λόγου αυτού ως αντίδραση σε αυτόν τις ενέργειες που καταλύουν τη δημόσια τάξη ή έστω δημιουργούν την ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα. Για αυτό ακριβώς και ο νόμος κάνει λόγο για πρόκληση ή διέγερση (183,184 και 192), για εγκωμιασμό (185), για απειλές (190) ή για διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών (191). Η αξιόποινη συμπεριφορά του δράστη συνίσταται λοιπόν στον προκλητικό του λόγο που επιδρά κατά τέτοιο τρόπο στους αποδέκτες αυτού, ώστε να δημιουργείται άμεσος κίνδυνος διασάλευσης της δημόσιας τάξης ή να επέρχεται κατάλυση αυτής. Και το στοιχείο που χαρακτηρίζει την έκφραση του δράστη ως διεγερτική είναι ακριβώς ότι εκφέρεται με τέτοιο τρόπο, που δημιουργεί στους αποδέκτες της αντιδράσεις απείθειας ή βίας ή διχόνοιας ή ανησυχίας ή τρόμου ή σε τελική ανάλυση άμεσα επικίνδυνες για τη δημόσια τάξη.

Συνεπώς καθίσταται σαφές ότι πρόκειται για διατάξεις που εισάγουν συγκεκριμένους περιορισμούς στην ελευθερία έκφρασης, αφού απαγορεύουν τους τρόπους έκφρασης που είναι επικίνδυνοι για την ειρήνευση και ευταξία ή που οδηγούν στην κατάρρευσή τους. Ειδικότερα απαγορεύονται: η πρόκληση, η οποία νοείται ως «η άμεση, ευθεία και αποκαλυμμένη ως προς το σκοπό της προτροπή άλλων να προβούν σε ορισμένη ενέργεια ή παράλειψη», εφόσον περιλαμβάνει και τη δημιουργία απόφασης στους άλλους να αντιδράσουν έτσι ώστε να προκαλέσουν διασάλευση της τάξης¹⁵³. Η διέγερση, που έχει την έννοια της δημιουργίας απόφασης στον αποδέκτη όχι όμως με άμεσο τρόπο, αλλά έμμεσα επιδρώντας στο συναίσθημά

¹⁵¹ Η εγκωμίαση εγκλήματος που διαπράχθηκε είναι συγκεκριμένης διακινδύνευσης. Τα εγκλήματα των άρθρων 183, 184 και 191 ΠΚ είναι αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης. Βλ. Μανωλεδάκη, ό.π. υποσ. 150, σ. 24. Για τη διάκριση γενικά των εγκλημάτων σε εγκλήματα βλάβης και διακινδύνευσης και τις κατηγορίες των τελευταίων βλ. Ανδρουλάκη Ν., Ποινικών Δίκαιον Ι, Γενικών Μέρους, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1991, σ.181-187.

¹⁵² βλ. άρθρα 190 και 192 ΠΚ.

¹⁵³ βλ. Μανωλεδάκη, ό.π. υποσ. 150, σ. 37,62-63,184.

του και ερεθίζοντάς το¹⁵⁴. Ο εγκωμιασμός κακουργήματος που διαπράχθηκε με την έννοια της εξύμνησης, εξύψωσης αυτού και όχι μόνο κριτικής ή δικαιολόγησής του, που επιπλέον εξάπτει τους δέκτες του, ώστε να εκτίθεται σε κίνδυνο η δημόσια τάξη¹⁵⁵. Η εκστόμιση απειλών, δηλαδή η εξαγγελία επικείμενου κακού, που έχει ως αποτέλεσμα τη διέγερση «σε ανησυχία ή τρόμο» των πολιτών¹⁵⁶. Τέλος η διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών, που έχει τη σημασία του να καθιστά ο δράστης γνωστές εκτιμήσεις για γεγονότα που αντικειμενικά δεν ανταποκρίνονται στην αλήθεια με συνέπεια να προκαλείται ανησυχία στους πολίτες¹⁵⁷.

Ένα επιπλέον κοινό στοιχείο των εγκλημάτων αυτών είναι ότι η εκφορά του προκλητικού λόγου από τον δράστη πρέπει να λαμβάνει χώρο δημόσια, να μπορεί να γίνει αντιληπτή από αόριστο αριθμό ανθρώπων, ώστε δυνητικά ή πραγματικά να επιφέρει διασάλευση της δημόσιας τάξης. Η σημασία της δημοσιότητας είναι μεγάλη τόσο γιατί είναι απαραίτητη ως τρόπος τέλεσης της πράξης, όσο και γιατί έτσι υπάρχει αιτιώδης σύνδεσμος μεταξύ του λόγου του δράστη και της βλάβης ή της διακινδύνευσης του προστατευόμενου έννομου αγαθού¹⁵⁸. Όταν η προκλητική έκφραση διατυπώνεται δημόσια, δηλαδή παρουσία αορίστου αριθμού ατόμων και μόνο τότε, υπάρχει η δυνατότητα να επενεργήσει αυτή στους ακροατές της άμεσα και να επιτύχει ο δράστης του λόγου την επικίνδυνη για τη δημόσια τάξη αντίδραση των αποδεκτών του. Περαιτέρω σε όλα τα εγκλήματα απαιτείται δόλος του δράστη, δηλαδή η τέλεσή τους με πρόθεση, ενώ αρκεί και ο ενδεχόμενος δόλος. Αξιοποινη καθίσταται και η από αμέλεια τέλεση της διασποράς ψευδών ειδήσεων ή φημών κατά τη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 191.

2. Ο ν. 927/1979

Εκτός από τον Ποινικό Κώδικα έχει θεσπιστεί και ο ν. 927/1979 (ΦΕΚ Α' 139) «περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις». Το κείμενο του νόμου έχει ως εξής: *«Άρθρον 1: 1. Όστις δημοσίως, είτε προφορικώς είτε δια του τύπου ή δια γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου, εκ προθέσεως προτρέπει εις πράξεις ή ενεργείας δυναμένας να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βίαν κατά προσώπων ή ομάδος προσώπων εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των, τιμωρείται με φυλάκισην μέχρι δυο*

¹⁵⁴ βλ. Μανωλεδάκη ό.π. υποσ. 150, σ.38, 63,184.

¹⁵⁵ βλ. Μανωλεδάκη ό.π. υποσ. 150, σ. 75-76.

¹⁵⁶ βλ. Μανωλεδάκη ό.π. υποσ. 150, σ. 200.

¹⁵⁷ βλ. Μανωλεδάκη ό.π. υποσ. 150, σ.217-220.

¹⁵⁸ βλ. Μανωλεδάκη ό.π. υποσ. 150, σ. 40-41.

ετών ή με χρηματικήν ποινήν ή και δι' αμοιτέρων των ποινών τούτων. 2. Δια των εν παρ. 1 ποινών τιμωρείται και όστις συνιστά ή συμμετέχει εις οργανώσεις, αι οποίαι επιδιώκουν οργανωμένην προπαγάνδαν ή δραστηριότητας πάσης μορφής, τείνουσας εις φυλετικές διακρίσεις.

Άρθρον 2: Όστις δημοσίως, είτε προφορικώς είτε δια του τύπου ή δια γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου, εκφράζει ιδέας προσβλητικής κατά προσώπου ή ομάδος προσώπων, λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των, τιμωρείται με φυλάκισην μέχρι ενός έτους ή με χρηματικήν ποινήν ή και δι' αμοιτέρων των ποινών τούτων».

Το άρθρο 3 καταργήθηκε από το ν. 3304/2005 (ΦΕΚ Α'16), άρθρο 16 παρ. 2 και το άρθρο 4 από το ν. 2910/2001 (ΦΕΚ Α' 91), άρθρο 72 εδ. ε, έτσι πλέον τα εγκλήματα του ν. 927/79 διώκονται αυτεπάγγελα. Εξάλλου με το άρθρο 24 του ν. 1419/1984 (ΦΕΚ Α' 28) συμπληρώθηκε ο ν. 927/79 ως εξής: «όπου στο ν. 927/1979 (...) αναφέρεται η φυλετική ή εθνική καταγωγή, προστίθεται και η περίπτωση 'του θρησκεύματος'».

Ο νόμος αυτός εισήχθη κατ' εφαρμογή των διατάξεων του Διεθνούς Συμφώνου για την κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων, το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω¹⁵⁹. Το έννομο αγαθό που προστατεύεται με τις διατάξεις του νόμου αυτού κατ' άλλους είναι το δικαίωμα για ισότητα μεταχείρισης και αποφυγή των φυλετικών, εθνικών και θρησκευτικών διακρίσεων¹⁶⁰ και για άλλους στο άρθρο 1 η δημόσια τάξη και στο άρθρο 2 η τιμή¹⁶¹. Το σίγουρο είναι ότι ο εν λόγω νόμος εισάγει περιορισμούς στην ελευθερία έκφρασης της γνώμης, αφού καθιστά αξιόποινη την προφορικά ή γραπτά ή δια του τύπου ή δια εικονογραφήσεων ή δια κάθε άλλου μέσου δημόσια προτροπή σε πράξεις που μπορούν να προκαλέσουν διάκριση, μίσος ή βία λόγω φυλετικής ή εθνικής καταγωγής ή λόγω του θρησκεύματος, καθώς και τις ιδέες που μπορεί να είναι προσβλητικές για τους ίδιους λόγους για πρόσωπο ή ομάδα προσώπων.

Στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 1 απαιτούνται δημόσιες προτροπές σε πράξεις. Η προτροπή έχει την έννοια της παρότρυνσης, παρακίνησης σε πράξεις,

¹⁵⁹ βλ. Π.Γ.2. σ. 24-26.

¹⁶⁰ βλ. Αποστολάκη Γ., Η ποινική καταστολή των φυλετικών, εθνικών και θρησκευτικών διακρίσεων, Ποινική Δικαιοσύνη (2002), τεύχ. 11, σ. 1184-1189, ιδίως σ. 1185.

¹⁶¹ βλ. Ανθόπουλου Χ., ό.π. υποσ. 73, σ. 129-130 και Tassopoulos, ό.π. υποσ. 38, σ. 7-8 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

χωρίς να χρειάζεται αυτή να γίνει αποδεκτή από το δέκτη¹⁶². Από την άλλη δεν αρκεί η απλή έκφραση γνώμης, έστω ρατσιστικής. Η προτροπή πρέπει να παρακινεί σε πράξεις, οι οποίες δύναται να προκαλέσουν διάκριση, βία ή μίσος. Απαιτείται δηλαδή οι πράξεις αυτές να είναι ικανές, πρόσφορες να έχουν αυτά τα αποτελέσματα, έστω κι αν τελικά αυτά δεν συμβούν. Βάσει αυτής της ερμηνείας το έγκλημα που τυποποιείται στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 1 είναι αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης, γιατί η αντικειμενική υπόσταση πληρώνεται όχι μόνο με την εκστόμιση των προτροπών σε πράξεις, αλλά επιπλέον με το στοιχείο της προσφορότητας αυτών να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία λόγω φυλετικής, εθνικής καταγωγής ή του θρησκεύματος¹⁶³.

Με τη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 1 τιμωρείται και η σύσταση και η συμμετοχή σε οργάνωση που έχει σκοπό την προπαγάνδα και άλλες δραστηριότητες υπέρ κάποιας ρατσιστικής θεωρίας ή άλλων διακρίσεων. Εν προκειμένω αρκεί η σύσταση ή συμμετοχή σε οργάνωση που επιδιώκει οργανωμένη προπαγάνδα, χωρίς να χρειάζεται να αποδειχθεί ότι όντως αυτή έλαβε χώρα ή ότι είχε αποτελέσματα. Με τη φράση οργανωμένη προπαγάνδα εννοείται η συστηματική προσπάθεια για διάδοση ιδεών, δογμάτων, αρχών κ.α¹⁶⁴. Το έγκλημα είναι αφηρημένης διακινδύνευσης, ενώ απαιτείται δόλος.

Με το δεύτερο άρθρο του νόμου 927/79 τυποποιείται ένα ιδιώνυμο αδίκημα εξυβρίσεως¹⁶⁵. Ο νόμος απαιτεί τη δημόσια με οποιοδήποτε μέσο έκφραση απόψεων προσβλητικών για ένα πρόσωπο ή για ομάδα προσώπων, που όμως αφορά τη φυλετική ή εθνική καταγωγή. Πρόκειται για εξύβριση που στρέφεται ειδικότερα κατά της καταγωγής και δεν περιλαμβάνει όλο το φάσμα της τιμής ενός προσώπου, ενώ το άρθρο προβλέπει ρητά και αδίκημα συλλογικής εξύβρισης, αφού τιμωρείται και όποιος εκφράζει ιδέες προσβλητικές για ομάδα προσώπων¹⁶⁶. Στην τελευταία αυτή περίπτωση τιμωρούνται ουσιαστικά τα γενικά ρατσιστικά μηνύματα και δεν πρόκειται για εξύβριση με ομαδικό χαρακτηρισμό, η οποία είναι εξατομικευμένη¹⁶⁷. Το έγκλημα είναι αφηρημένης διακινδύνευσης, αφού πληρώνεται η αντικειμενική

¹⁶² βλ. Αποστολάκη, ό.π. υποσ. 160, σ. 1186.

¹⁶³ Έτσι Tassopoulos I.A., ό.π. υποσ. 38, σ. 11 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου), αν και επισημαίνει ότι μπορεί να θεωρηθεί και ως αφηρημένης διακινδύνευσης. Αντίθετα ο Αποστολάκης, ό.π. υποσ. 160, κάνει λόγο καθαρά για έγκλημα αφηρημένης διακινδύνευσης.

¹⁶⁴ βλ. Αποστολάκη ό.π. υποσ. 160, σ. 1186.

¹⁶⁵ βλ. Αποστολάκη ό.π. υποσ. 160, σ.1187.

¹⁶⁶ Έτσι και Ανθόπουλος, ό.π. υποσ. 73, σ.133.

¹⁶⁷ Για την εξύβριση με ομαδικό χαρακτηρισμό βλ. Λίβου, Ν. Επί της εξυβρίσεως με ομαδικόν χαρακτηρισμόν, Ποινικά Χρονικά (1991), τόμ. ΜΑ, σ. 1217-1222.

υπόσταση μόνο με τη δημόσια εκφορά των προσβλητικών ιδεών. Τέλος απαιτείται δόλος.

Εξάλλου με το ν. 3304/2005 εισήχθησαν νέες διατάξεις για την εξάλειψη των διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού στο χώρο της εργασίας, της επαγγελματικής επιμόρφωσης και των συναλλαγών κατά εφαρμογή των Οδηγιών 2000/43/EK του Συμβουλίου της 29^{ης} Ιουνίου 2000 και 2000/78/EK του Συμβουλίου της 27^{ης} Νοεμβρίου 2000, οι οποίες προβλέπουν και ποινικές κυρώσεις¹⁶⁸.

Β. Προβλήματα προστασίας της ελευθερίας έκφρασης βάσει διεθνών και εθνικών εκθέσεων για τα ανθρώπινα δικαιώματα

Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει αποτελέσει αντικείμενο ελέγχου πολλών διεθνών και ελληνικών οργανισμών καθώς και μη κυβερνητικών οργανώσεων. Πολλά από αυτά τα όργανα δημοσιεύουν ετήσιες εκθέσεις για την πρόοδο που σημειώνεται στην προστασία αυτή σε διάφορες χώρες, αλλά και για τα ζητήματα που εγείρονται. Αντίστοιχα πολλές είναι και οι εκθέσεις για την κατάσταση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα. Στην ανάπτυξη που ακολουθεί θα αναφερθούν τα πιο καίρια ζητήματα που έχουν επισημανθεί στις εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας και του Συνηγόρου του Πολίτη καθώς και σε επίσημα έγγραφα του Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι για την προστασία της ελευθερίας έκφρασης.

Στην τρίτη έκθεσή¹⁶⁹ της για την Ελλάδα το 2004 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας επικέντρωσε το ενδιαφέρον της στο

¹⁶⁸ Άρθρο 2 Η αρχή της ίσης μεταχείρισης: 1. Απαγορεύεται η άμεση ή έμμεση διάκριση για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1. 2. Ως διάκριση νοείται και η παρενόχληση ή κάθε άλλη προσβλητική ενέργεια, η οποία εκδηλώνεται με ανεπιθύμητη συμπεριφορά που σχετίζεται με έναν από τους λόγους του άρθρου 1 και έχει ως σκοπό ή αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας προσώπου και τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος. Κατά την εξειδίκευση της έννοιας της παρενόχλησης λαμβάνονται υπόψη και τα χρηστά και συναλλακτικά ήθη. 3. Ως διάκριση νοείται επίσης οποιαδήποτε εντολή για την εφαρμογή διακριτικής μεταχείρισης σε βάρος προσώπου για οποιονδήποτε από τους αναφερόμενους στο άρθρο 1 λόγους.

Άρθρο 16 Ποινικές κυρώσεις: 1. Όποιος παραβιάζει την κατά τον παρόντα νόμο απαγόρευση της διακριτικής μεταχείρισης για λόγους εθνοτικής ή φυλετικής καταγωγής ή θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού, κατά τη συναλλακτική διάθεση αγαθών ή προσφορά υπηρεσιών στο κοινό τιμωρείται με φυλάκιση έξι (6) μηνών μέχρι τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή χιλίων (1.000) έως πέντε χιλιάδων (5.000) ευρώ.

¹⁶⁹ Το κείμενο της έκθεσης υπάρχει στην ιστοσελίδα http://www.coe.int/t/e/human_rights/ecri/1-ecri/2-country-by-country_approach/Greece/Greece_CBC_3.asp#TopOfPage.

σεβασμό του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι και της ελευθερίας έκφρασης των μειονοτικών ομάδων. Αναφέρθηκε στις Μακεδονικές και Τουρκικές μειονοτικές ομάδες που συναντούν σημαντικές δυσκολίες στην ελεύθερη έκφραση της ταυτότητάς τους και αντιμετωπίζουν την εχθρότητα του πληθυσμού, αλλά και διακρίσεις. Ειδικότερα έκανε λόγο για την καταδίκη της Ελλάδας στην υπόθεση του ΕΔΔΑ Σιδηρόπουλος και άλλοι κατά Ελλάδας (απόφαση της 10 Ιουλίου 1998), με την οποία κρίθηκε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ από την άρνηση εγγραφής του σωματείου «Σπίτι Μακεδονικού Πολιτισμού» και για τη συνεχιζόμενη καθυστέρηση εκτέλεσης της απόφασης από τις ελληνικές αρχές, οι οποίες μετά την παρέλευση πενταετίας από την απόφαση εξακολουθούν να μην εγγράφουν μέχρι και σήμερα το σωματείο. Ανάλογα προβλήματα αντιμετωπίζουν και οι Μουσουλμανικές ομάδες που επιθυμούν να συστήσουν συνδέσμους, που στο όνομά τους θα περιλαμβάνεται το όνομα 'τουρκικός'. Η Επιτροπή αναγνωρίζει βέβαια ότι όσον αφορά τη Μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης έχουν σημειωθεί βήματα προόδου αναφορικά με το δικαίωμα έκφρασης, αφού υπάρχουν αρκετές εφημερίδες στην τουρκική γλώσσα καθώς και άλλα μέσα ενημέρωσης.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας σημείωσε και τις εκδηλώσεις αντισημιτισμού στην Ελλάδα λόγω της έξαρσης στη Μέση Ανατολή. Κατά την έκθεση «η κοινή γνώμη ενίοτε αντανακλά τις προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που εκφράζονται εναντίον των Εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας, από τα μέσα ενημέρωσης ή από γνωστές προσωπικότητες»¹⁷⁰, χωρίς ωστόσο να εφαρμόζονται οι ποινικές διατάξεις ενάντια στις εκφράσεις μίσους. Ειδικά για τα μέσα ενημέρωσης γίνεται λόγος για τη διάδοση αρνητικών απόψεων εναντίον μελών μειονοτικών ομάδων, όπως οι Ρομά, οι Εβραίοι ή οι μετανάστες. Η Επιτροπή σημειώνει ότι τέτοιες δηλώσεις τελούν συχνά υπό την ανοχή των δικαστικών αρχών χάριν της ελευθερίας έκφρασης. Παρ' όλη την σπουδαιότητα αυτού του θεμελιώδους δικαιώματος υπενθυμίζεται ότι τόσο το ΕΔΔΑ, όσο και οι ελληνικοί ποινικοί νόμοι επιβάλλουν τον περιορισμό της ελευθερίας αυτής, ώστε να μην εκτείνεται μέχρι του σημείου δημοσίευσης ρατσιστικών μηνυμάτων. Παραπέμπει μάλιστα ρητά στο ν. 927/1979.

Στη συνέχεια η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας κάνει συστάσεις στις ελληνικές αρχές. Σχετικά με τις μειονοτικές

¹⁷⁰ Παρ. 94 της έκθεσης.

ομάδες ενθαρρύνει τις αρχές να λάβουν περαιτέρω μέτρα προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης του δικαιώματος έκφρασης. Επίσης τις καλεί να εξετάζουν προσεκτικά τις καταγγελίες για πράξεις και εκφράσεις μισαλλοδοξίας κατά των ομάδων αυτών και να προχωρούν στην τιμωρία τους. Επιπλέον στις περιπτώσεις δημοσίευσης ρατσιστικών άρθρων από τα μέσα ενημέρωσης ενθαρρύνει τις ελληνικές αρχές να προβούν σε κάθε απαραίτητη ενέργεια προκειμένου να ασκηθούν διώξεις και να τιμωρηθούν οι υπαίτιοι. Τέλος θεωρεί ότι είναι αναγκαία η περαιτέρω ευαισθητοποίηση του ευρέος κοινού στα θέματα ρατσισμού και διακρίσεων και στην κατανόηση της έννοιας της ανοχής.

Στην έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη του 2005¹⁷¹ αναφορικά με την ελευθερία έκφρασης γίνεται λόγος σε μια καταγγελία της Πρεσβείας του Ισραήλ κατά κειμένων συνδικαλιστικής παράταξης του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας (εφεξής ΤΕΕ), τα οποία δημοσιεύτηκαν στο Ενημερωτικό δελτίο του ΤΕΕ, αλλά και στην ιστοσελίδα του και θεωρήθηκαν ως δυνάμενα να παρακινήσουν μισαλλοδοξία κατά του εβραϊκού έθνους. Ο Συνήγορος του Πολίτη τόνισε ότι ο πολιτικός λόγος πρέπει να χαίρει αυξημένης προστασίας σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία, ο λόγος φορέων δημόσιας εξουσίας οφείλει όμως να είναι προσεκτικός στη διατύπωση απόψεων που καλλιεργούν εχθρότητα. Κατά το Συνήγορο το ΤΕΕ δεν μπορεί βέβαια να περιορίσει το δικαίωμα έκφρασης των συνδικαλιστικών παρατάξεών του, πρέπει όμως να λάβει σαφή θέση ως προς το περιεχόμενο των απόψεων. Το ΤΕΕ πράγματι, αναφέρει ο Συνήγορος, αποδοκίμασε τη δημοσίευση χαρακτηρίζοντάς τη μισαλλόδοξο λόγο και εξέφρασε μάλιστα την πρόθεση να καταρτίσει εσωτερικούς κανόνες δεοντολογίας.

Τέλος το Παρατηρητήριο των Συμφωνιών του Ελσίνκι σε επίσημο έγγραφό του για την ελευθερία έκφρασης¹⁷² το 1999 αναφέρθηκε σε καταδίκες Ελλήνων πολιτών και δημοσιογράφων για ‘διασπορά ψευδών ειδήσεων’ βάσει του άρθρου 191 ΠΚ και για ‘διέγερση των πολιτών σε αμοιβαία διχόνοια’ βάσει του άρθρου 192 ΠΚ. Ωστόσο τόνισε ότι οι καταδίκες βάσει των άρθρων αυτών ενώπιον της ελληνικής δικαιοσύνης είναι σπάνιο φαινόμενο.

Γ. Προβλήματα σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα

1. Συνταγματικότητα

¹⁷¹ Το κείμενο της έκθεσης υπάρχει στην ιστοσελίδα http://www.synigoros.gr/annual_2005_gr.htm.

¹⁷² Το έγγραφο υπάρχει στην ιστοσελίδα greekhelsinki.gr/pdf/Freedom-of-Expression-greece1999.PDF.

Παραπάνω έγινε αναφορά στη συνταγματική προστασία του δικαιώματος στην έκφραση της γνώμης, η οποία δεν είναι απόλυτη καθώς επιτρέπεται η πρόβλεψη περιορισμών με τη θέσπιση νομοθετικών διατάξεων, οι σημαντικότερες από τις οποίες ήδη παρουσιάστηκαν. Το ζήτημα που τίθεται είναι κατά πόσο οι συγκεκριμένες διατάξεις είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα και τα όρια που αυτό θέτει στην προστασία του δικαιώματος στο άρθρο 14 παρ. 1. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει ερμηνεία των σχετικών διατάξεων από την οποία θα προκύψει αν το περιεχόμενο των περιορισμών που επιβάλλουν με τη ρύθμιση που προβλέπουν συμβιβάζεται με το Σύνταγμα και την όσο το δυνατόν πιο ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος. Δεν πρόκειται για δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των διατάξεων, γιατί ο έλεγχος αυτός είναι συγκεκριμένος, αφορά δηλαδή την εφαρμογή του νόμου σε συγκεκριμένη περίπτωση και το κατά πόσο αυτή είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα. Εξάλλου ο δικαστής θα πρέπει να επιλέξει εκείνη την ερμηνεία του νόμου που δε δημιουργεί πρόβλημα αντίθεσης με το Σύνταγμα¹⁷³. Αντίθετα ο αφηρημένος έλεγχος αναζητά την ερμηνεία του κανόνα και μέσω αυτής τη συμφωνία του με το Σύνταγμα ανεξάρτητα από την υπαγωγή του σε συγκεκριμένη περίπτωση¹⁷⁴. Αυτό επιχειρείται στη συνέχεια με βάση και την ερμηνεία των διατάξεων που προηγήθηκε.

2. Σχετικά με τις διατάξεις του ΣΤ' κεφαλαίου του Ποινικού Κώδικα

Παραπάνω εξετάστηκαν οι κυριότερες από τις διατάξεις του Στ' κεφαλαίου του ΠΚ που αφορούν την επιβουλή της δημόσιας τάξης και εισάγουν ουσιαστικούς περιορισμούς στο δικαίωμα έκφρασης, μιας και απαγορεύουν συγκεκριμένα είδη έκφρασης, τα οποία είναι επικίνδυνα για τη δημόσια τάξη ή και προκαλούν διατάραξη αυτής. Όπως αναφέρθηκε, τα εγκλήματα αυτά χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: σε αυτά που είναι ουσιαστικά εγκλήματα βλάβης, σε αυτά που είναι συγκεκριμένης διακινδύνευσης και σε αυτά που είναι αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης.

2.1. Τα εγκλήματα βλάβης

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν το έγκλημα της διατάραξης της ειρήνης των πολιτών (άρθρο 190 ΠΚ) και το έγκλημα του άρθρου 192 ΠΚ¹⁷⁵. Τα αδικήματα αυτά χαρακτηρίζονται ως ουσιαστικά εγκλήματα βλάβης διότι για να θεωρηθούν αποπερατωμένα πρέπει να επέλθει η διατάραξη της δημόσιας τάξης είτε με τη

¹⁷³ Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. σε Σκουρη Β./Βενιζέλο Ευ., Ο δικαστικός έλεγχος της Συνταγματικότητας των νόμων, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1985, σ. 102-107.

¹⁷⁴ βλ. Σπυρόπουλο, ό.π. υποσ. 26, σ. 10.

¹⁷⁵ βλ. παραπάνω υποσ. 149.

διέγερση ανησυχίας ή τρόμου στους πολίτες είτε με την τέλεση βιαιοπραγιών μεταξύ τους ή με την πρόκληση αμοιβαίας διχόνοιας μεταξύ τους.

Συγκεκριμένα στο άρθρο 190 ΠΚ προσβαλλόμενο αγαθό είναι η ειρήνη των πολιτών, η οποία διαταράσσεται από τις απειλές του δράστη ότι θα διαπραχθούν κακουργήματα ή πλημμελήματα με αποτέλεσμα να προκαλείται τρόμος και ανησυχία σε αυτούς. Ο τρόμος και η ανησυχία δεν πρέπει να θεωρηθούν ως απλά συναισθήματα φόβου των πολιτών. Η έννοια της ‘διέγερσης σε τρόμο ή ανησυχία’ λαμβάνεται υπόψη ως κοινωνική αναταραχή, ως δημιουργία μιας κατάστασης πανικού που ανατρέπει την ομαλή ειρηνική συμβίωση¹⁷⁶. Είναι δηλαδή μια εμπειρικά διαπιστώσιμη κατάσταση και όχι μια διαταραχή του συναισθηματικού κόσμου. Η κοινωνική αυτή αναταραχή πρέπει να είναι αποτέλεσμα των εκστομισμένων από το δράστη απειλών. Τότε μόνο πληρώνεται η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος. Αυτό σημαίνει ότι οι απειλητικές εκφράσεις του δράστη, τις οποίες αυτός διατύπωσε εκ προθέσεως¹⁷⁷, οδήγησαν έναν αόριστο αριθμό προσώπων σε πανικό με συνέπεια τη δημιουργία κοινωνικής αναταραχής και ανατροπής της ειρήνευσης.

Η ερμηνεία αυτή του εγκλήματος του άρθρου 190 ΠΚ δεν φαίνεται να περιορίζει υπέρμετρα την ελευθερία έκφρασης και να δημιουργεί πρόβλημα αντισυνταγματικότητας της διατάξεως. Από τη μια είναι βέβαιο ότι το περιεχόμενο του άρθρου περιορίζει το δικαίωμα έκφρασης, καθόσον απαγορεύει εκφράσεις που μπορεί να είναι προκλητικές, όταν εκστομιστούν ενώπιον¹⁷⁸ αορίστου αριθμού προσώπων δημιουργώντας αναταραχή στη δημόσια τάξη. Η απαγόρευση μεν εξαρτάται από το συγκεκριμένο περιεχόμενο των λόγων, δεν αρκείται όμως σε αυτό. Στηρίζεται κυρίως στο αποτέλεσμα που έχουν οι συγκεκριμένες εκφράσεις, το οποίο πρέπει και να επέλθει προκειμένου το έγκλημα να τελειωθεί. Συνεπώς δεν απαγορεύονται τα λόγια γιατί είναι από μόνα τους προκλητικά ή επειδή έχουν την τάση να προκαλούν, αλλά γιατί οδήγησαν στην αναταραχή της ειρηνικής συνύπαρξης. Η τιμωρία στο δράστη δεν επιβάλλεται για τα λεγόμενά του, παρά μόνο για τις συνέπειες αυτών, οι οποίες προκάλεσαν διατάραξη ενός σημαντικού υπερατομικού έννομου αγαθού. Ο περιορισμός καθίσταται λοιπόν θεμιτός, εφόσον επιβάλλεται μόνο αν έχει το συγκεκριμένο αποτέλεσμα, διότι εν προκειμένω η

¹⁷⁶ Έτσι Μανωλεδάκης, ό.π. υποσ. 150, σ. 199.

¹⁷⁷ Απαραίτητος ο δόλος για να πληρούται και η υποκειμενική υπόσταση.

¹⁷⁸ Κατά τον Μανωλεδάκη δε χρειάζεται να είναι η τέλεση δημόσια. Αρκεί και η διασπορά ή διάδοση των απειλών μέσω των μέσων μαζικής ενημέρωσης ή με επιστολές με τηλεφωνήματα ή προκηρύξεις, βλ. ό.π. υποσ. 150, σ. 200-201.

προστασία της δημόσιας τάξης κρίνεται πιο σημαντική από τον περιορισμό των συγκεκριμένων εκφράσεων. Πάντοτε βέβαια προϋποτίθεται ότι η διάταξη θα πρέπει να ερμηνεύεται σχολαστικά και με ακρίβεια ώστε να μην εισάγονται περιορισμοί στο δικαίωμα έκφρασης της γνώμης πέρα από τους θεμιτούς.

Όσον αφορά το άλλο έγκλημα βλάβης του άρθρου 192 ΠΚ το θέμα δεν είναι τόσο ξεκάθαρο. Για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης απαιτείται κι εδώ εκτός από τη διέγερση των πολιτών και τη πρόκληση σε αυτούς της απόφασης τέλεσης βιαιοπραγιών ή αμοιβαίας διχόνοιας και ‘η δημιουργία κλίματος που τελικά οδηγεί στη διατάραξη της κοινής ειρήνης’¹⁷⁹. Αυτό σημαίνει ότι ο δράστης δεν τιμωρείται απλώς για το περιεχόμενο των λεγομένων του, μα κυρίως για τις συνέπειες που έχει αυτό, οι οποίες συνιστούν διατάραξη της δημόσιας τάξης. Ωστόσο η άμεση σύνδεση του αδικήματος αυτού με αυτά των άρθρων 184¹⁸⁰ και 189¹⁸¹ ΠΚ αφήνουν πολύ περιορισμένο πεδίο εφαρμογής για το άρθρο 192 ΠΚ, πράγμα που φαίνεται και από την προσθήκη της ρήτρας «αν σύμφωνα με άλλη διάταξη δεν επιβάλλεται αυστηρότερη ποινή». Έτσι καθίσταται αμφίβολη η χρησιμότητά του, καθώς επεκτείνει το αξιόποino της έκφρασης απόψεων σε πολύ εξειδικευμένα σημεία, τα οποία δε θα χρειαζόταν να ποινικοποιηθούν, αφού με την ύπαρξη των δυο άλλων άρθρων προστατεύεται επαρκώς το έννομο αγαθό της δημόσιας τάξης. Για άλλους το άρθρο 192 ΠΚ δεν μπορεί να κριθεί αντισυνταγματικό μεν, πρέπει όμως να εφαρμόζεται ‘με πολλή προσοχή και σχολαστική δογματική ακρίβεια’¹⁸². Για άλλους είναι καθαρά αντισυνταγματικό, κυρίως γιατί θεωρείται αδιανόητο να τιμωρείται η απόπειρα του άρθρου 192 ΠΚ, δηλαδή η απόπειρα δημιουργίας κλίματος αμοιβαίας διχόνοιας, αλλά και γιατί επιδιώκεται η ποινικοποίηση εκφράσεων πολιτικού λόγου κατά τρόπο ασυμβίβαστο με την ανάγκη προστασίας του έστω προκλητικού ή σοκαριστικού πολιτικού λόγου¹⁸³. Σε κάθε περίπτωση ακόμα κι αν θεωρηθεί σύμφωνο με το Σύνταγμα το άρθρο 192 ΠΚ είναι αν μη τι άλλο περιττό και κάτι τέτοιο δεν το καθιστά λιγότερο επικίνδυνο.

2.2. Το έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης

¹⁷⁹ βλ. Μανωλεδάκη ό.π. υποσ. 150, σ. 185.

¹⁸⁰ βλ. παραπάνω υποσ. 149.

¹⁸¹ Πρόκειται για το έγκλημα της διατάραξης της κοινής ειρήνης το οποίο διαπράττει «όποιος συμμετέχει σε δημόσια συνάθροιση πλήθους που με ενωμένες δυνάμεις διαπράττει βιαιοπραγίες εναντίον προσώπων ή πραγμάτων ή εισβάλλει σε ξένα σπίτια, κατοικίες ή άλλα ακίνητα κτήματα...».

¹⁸² Έτσι Μανωλεδάκης, ό.π. υποσ. 150, σ. 190, όπου παραπέμπει και στον Μαγκάκη λέγοντας ότι έχει την ίδια άποψη.

¹⁸³ βλ. Tassopoulos, ό.π. υποσ. 38, σ. 6 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει το έγκλημα του άρθρου 185 ΠΚ¹⁸⁴. Πρόκειται για έγκλημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης, διότι για την πραγμάτωση της αντικειμενικής υπόστασης απαιτείται η έκθεση σε κίνδυνο της δημόσιας τάξης¹⁸⁵. Δε χρειάζεται μεν να διαταραχθεί η ευταξία¹⁸⁶, επαρκεί δε να δημιουργηθεί μια κατάσταση διακινδύνευσης της τάξης που οφείλεται στον εγκωμιασμό του δράστη. Κι εδώ επομένως η ενέργεια του δράστη απαιτείται να έχει συγκεκριμένο αποτέλεσμα. Στην περίπτωση αυτή ωστόσο συνέπεια της έκφρασης πρέπει να είναι ο κίνδυνος για την ήρεμη κοινωνική συμβίωση και όχι η ίδια η διατάραξή της. Βέβαια ο κίνδυνος αυτός θα πρέπει να είναι ορατός, να έχει εμφανή σημάδια¹⁸⁷.

Προβλήματα δημιουργούνται εν προκειμένω τόσο με την έννοια του εγκωμιασμού¹⁸⁸, όσο και με τη διαπίστωση του κινδύνου της δημόσιας τάξης. Όσον αφορά το πρώτο θέμα μια ευρεία ερμηνεία του όρου θα συνιστούσε υπέρμετρο περιορισμό του δικαιώματος έκφρασης της γνώμης. Κατά τη θεωρία¹⁸⁹ η απλή κριτική δεν επαρκεί. Απαιτείται εκθειασμός του κακούργηματος και επιπλέον η εξύψωσή του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επιθυμεί ο δράστης να δημιουργήσει την εντύπωση ότι η απαγορευμένη συμπεριφορά (το κακούργημα) είναι ανεκτή. Στο δεύτερο θέμα είναι δύσκολο να καθοριστεί αν δημιουργείται άμεσος κίνδυνος για τη δημόσια τάξη από οποιοδήποτε εγκωμιασμό¹⁹⁰.

Όλα αυτά θέτουν εν αμφιβόλω τη συνταγματικότητα του άρθρου 185 ΠΚ λόγω των ερμηνευτικών ζητημάτων που προκύπτουν. Τίθεται το ερώτημα γιατί να καθίσταται αξιόποινος ο εγκωμιασμός τελεσθέντος κακούργηματος και να μη θεωρείται απλώς ως έκφραση απόψεων έστω και ακραίων που όμως καλύπτονται από το προστατευτικό πεδίο του Συντάγματος. Κατά τον Λίβο¹⁹¹ αυτό που καθιστά τον εγκωμιασμό κακούργηματος ποινικά ενδιαφέροντα είναι το γεγονός ότι αυτός λαμβάνει χώρα στο μετα-στάδιο ενός άλλου εγκλήματος (του εξυμνούμενου κακούργηματος) και έχει για το λόγο αυτό την ίδια σχεδόν «[α]ξιολογική βαρύτητα

¹⁸⁴ βλ. παραπάνω υποσ. 149.

¹⁸⁵ Έχουν υποστηριχθεί πάντως και διαφορετικές απόψεις, βλ. Λίβου, Ν., Ο αξιόποινος εγκωμιασμός κακούργηματος (με αφορμή την Πλημμ. Αθ. 34767/1996 (αποφ.), ΠοινΧρ ΜΖ', σ. 690 επ.), Ποινικά Χρονικά (1997), τόμ. ΜΖ', σ. 723-733, ιδίως σ. 724.

¹⁸⁶ Οπότε θα εντασσόταν και αυτό στα εγκλήματα βλάβης.

¹⁸⁷ βλ. Μανωλεδάκη, ό.π. υποσ. 150, σ. 75-76 και Παπαστυλιανού, Χ., Η δημόσια τάξη ως συνταγματικά αποδεκτός περιορισμός της ελευθερίας του λόγου: προϋποθέσεις μιας σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας των σχετικών διατάξεων του ΠΚ, Ποινική Δικαιοσύνη (2005), σ. 333-345, ιδίως σ. 343.

¹⁸⁸ Για ορισμό του εγκωμιασμού βλ. παραπάνω υπό IV.A.1. σ. 54-55.

¹⁸⁹ βλ. Λίβου, ό.π. υποσ. 185, σ. 727 και Παπαστυλιανού, ό.π. υποσ. 187, σ. 342.

¹⁹⁰ βλ. Μανωλεδάκη, ό.π. υποσ. 150, σ. 82.

¹⁹¹ βλ. Λίβου, ό.π. υποσ. 185, σ. 727-729.

με εκείνην του αναφερόμενου στο κυρίως έγκλημα αντικειμένου προστασίας», γιατί ο δράστης δίνει αξία σε ένα απαξιωτικό έργο¹⁹². Ωστόσο η άποψη αυτή δεν λαμβάνει υπόψη ότι το αδίκημα του άρθρου 185 ΠΚ, όπως τυποποιείται σήμερα, στρέφεται κατά της δημόσιας τάξης και επομένως η απαξία του έγκειται στη διακινδύνευση αυτού του έννομου αγαθού και όχι απλώς στην ενέργεια εξύμνησης ενός εγκλήματος. Αλλά και έτσι να ήταν, ο περιορισμός στην ελευθερία έκφρασης της γνώμης θα ήταν ακόμα μεγαλύτερος, αφού θα τιμωρούνταν ο δράστης μόνο και μόνο για την απαξία της ιδέας του ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα αυτής. Το θέμα αυτό όμως θα μας απασχολήσει ειδικότερα στην επόμενη κατηγορία.

2.3 Τα εγκλήματα αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα εγκλήματα της διέγερσης σε απείθεια και σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος (183-184 ΠΚ) καθώς και η διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών (191 ΠΚ)¹⁹³. Βασικό χαρακτηριστικό των αδικημάτων αυτών είναι ότι καθίστανται αξιόποινα όχι για το ορατό αποτέλεσμα που έχουν οι εκφράσεις του δράστη, αλλά γιατί αυτές είναι δυνατό να αποτελέσουν κίνδυνο για τη δημόσια τάξη. Στα δυο εγκλήματα διέγερσης τιμωρείται έτσι η δυνατότητα δημιουργίας κινδύνου για τη δημόσια τάξη από τον προκλητικό λόγο του δράστη που διεγείρει τους πολίτες είτε σε απείθεια κατά των νόμων είτε σε διάπραξη κακουργημάτων ή πλημμελημάτων¹⁹⁴. Στο τρίτο έγκλημα τιμωρείται η ικανότητα των ψευδών ειδήσεων ή φημών που εκστομίζει ο δράστης να επιφέρουν ανησυχία ή φόβο στους πολίτες¹⁹⁵.

Μολονότι ο σκοπός θέσπισης των συγκεκριμένων διατάξεων φαίνεται δικαιολογημένος, το γεγονός ότι ο νομοθέτης αρκείται στην ενέργεια του δράστη και στο δυνητικό αποτέλεσμα που θα μπορούσε να έχει αυτή για τη στοιχειοθέτηση των εγκλημάτων αυτών δημιουργεί εύλογες αμφιβολίες για τη συνταγματικότητά τους. Ο λόγος είναι ότι για να κριθεί η δυνατότητα της έκφρασης του δράστη να προκαλέσει κίνδυνο στη δημόσια τάξη πρέπει να δοθεί βάρος στο περιεχόμενο των λεγομένων του, αφού ο νόμος δεν προϋποθέτει την επέλευση ενός ορατού αποτελέσματος για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης. Η κακή τάση των λόγων του δράστη είναι

¹⁹² Ο συγγραφέας προτείνει μάλιστα να διευρυνθεί το αξιόποινο του αδικήματος αυτού με τη μετατροπή του σε έγκλημα τυπικό και όχι αποτέλεσμα, όπως είναι σήμερα και να ποινικοποιηθεί ο εγκωμιασμός συγκεκριμένων εγκλημάτων, ό.π. υποσ. 185, σ. 733. Σε τέτοια περίπτωση θα πρόκειται για ξεκάθαρο έγκλημα γνώμης.

¹⁹³ βλ. παραπάνω υποσ. 149.

¹⁹⁴ βλ. Μανωλεδάκη, ό.π. υποσ. 150, σ. 39-40 και 63-64.

¹⁹⁵ βλ. Μανωλεδάκη ό.π. υποσ. 150, σ. 211-212.

που καθιστά αξιόποινη την ενέργειά του και όχι οι συγκεκριμένες συνέπειες που επήλθαν από αυτή. Κάτι τέτοιο όμως περιορίζει υπέρμετρα την ελευθερία του λόγου, γιατί καθιστά εκ των προτέρων μια έκφραση απαγορευμένη χωρίς να αναμένεται κάποια εξωτερική αρνητική επενέργεια αυτής. Συνιστά ουσιαστικά φίμωση του ομιλητή.

Και αυτό είναι ιδιαίτερα επικίνδυνο επειδή τα συγκεκριμένα εγκλήματα έχουν θεσπιστεί για τη διατήρηση της δημόσιας τάξης, ενός υπερατομικού έννομου αγαθού, του οποίου η προστασία εντάσσεται στα πρωταρχικά καθήκοντα της κυβέρνησης. Τι σημαίνει αυτό; Ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις μπορούν να χρησιμοποιηθούν από μια κυβερνητική πλειοψηφία για το φίμωμα των μειοψηφιών, πράγμα που σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να επιτραπεί στη σύγχρονη πλουραλιστική δημοκρατική κοινωνία¹⁹⁶. Κυρίως όσον αφορά τη διασπορά ψευδών ειδήσεων ή φημών του άρθρου 191 ΠΚ δημιουργείται ιδιαίτερο πρόβλημα ειδικότερα με την ελευθερία πληροφόρησης του κοινού, αλλά και με την άσκηση του αντιπολιτευτικού έργου¹⁹⁷. Επιπλέον η διατύπωση του άρθρου που κάνει λόγο για ψευδείς ειδήσεις ή φήμες που είναι 'ικανές' να σπείρουν ανησυχία ή φόβο είναι περισσότερο από όσο χρειάζεται ευρεία επιβεβαιώνοντας την αντίθεση της διάταξης με την ελευθερία έκφρασης της γνώμης¹⁹⁸.

Το γεγονός ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις έχουν πέσει σε αχρησία τα τελευταία χρόνια¹⁹⁹ δεν είναι ικανό να μειώσει τη σημασία των πιο πάνω συμπερασμάτων. Είναι μόνο ένδειξη προόδου της δημοκρατικής κοινωνίας μας.

3. Ο ν. 927/79

Ο λόγος θέσπισης του νόμου είναι, όπως αναφέρθηκε, η εκπλήρωση των υποχρεώσεων της Ελλάδας βάσει του Διεθνούς Συμφώνου για τη κατάργηση κάθε μορφής φυλετικών διακρίσεων. Σκοπός της πρώτης παραγράφου του άρθρου 1 είναι η απαγόρευση ρατσιστικών μηνυμάτων που παροτρύνουν σε πράξεις δυνάμενες να

¹⁹⁶ Δεν υπάρχει συνεπώς η ίδια επιφυλακτικότητα για τα άλλα εγκλήματα αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης που προβλέπει ο ΠΚ, τόσο γιατί τα περισσότερα από αυτά (εμπρησμός, πλημμύρα κλπ) δε σχετίζονται με το λόγο, παρά απαιτούν πράξεις, όσο κυρίως γιατί ακόμα κι αν διαπράττονται μέσω της έκφρασης (εξύβριση, δυσφήμιση), έχουν τεθεί για την προστασία δικαιωμάτων των τρίτων (της τιμής) και συνεπώς δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από μια πλειοψηφία εναντίον μειοψηφιών.

¹⁹⁷ βλ. Μανωλεδάκη, ό.π. υποσ. 150, σ. 213-214.

¹⁹⁸ Έτσι και Παπαστυλιανός, ό.π. υποσ. 187, σ. 344-345.

¹⁹⁹ Για τη σειρά διώξεων βάσει αυτών των άρθρων την περίοδο 1991-1993, που ήταν σε έξαρση το «μακεδονικό», αλλά και αργότερα βλ. Αλιβιζάτου Ν.Κ., Η ελευθερία της έκφρασης επί εθνικών θεμάτων, Σύγχρονα Θέματα (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995), τεύχ. 56, σ. 8-10 και Κούρτοβικ Γ., Δικαιοσύνη και μειονότητες στο έργο των Χριστόπουλου Δ.Κ./ Τσιτσελίκη Κ., Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, Κριτική, Αθήνα, 1997, σ. 247-280.

προκαλέσουν μίσος, βία ή διακρίσεις. Η δεύτερη παράγραφος τιμωρεί κάθε συμμετοχή σε οργάνωση που επιδιώκει προπαγάνδα ή δραστηριότητα ρατσιστική. Το δεύτερο άρθρο απαγορεύει τα εξατομικευμένα και γενικά ρατσιστικά μηνύματα. Το άρθρο 1 παρ. 1 παρουσιάζει μια διαφορά σε σχέση με τις δυο επόμενες διατάξεις. Τιμωρεί τις εκφράσεις που οδηγούν σε ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν βία, μίσος ή διάκριση. Αντίθετα οι άλλες δυο διατάξεις καθιστούν αξιόποινες την απλή συμμετοχή σε ρατσιστική οργάνωση και την απλή εκφορά ρατσιστικών μηνυμάτων, ανεξάρτητα αν αυτές οι συμπεριφορές έχουν δυσμενείς επιπτώσεις ή όχι.

Ο σκοπός θέσπισης της πρώτης παραγράφου του άρθρου 1 φαίνεται καταρχάς δικαιολογημένος. Ο περιορισμός της ελευθερίας του λόγου, όταν ο τελευταίος οδηγεί σε πράξεις βίας, μίσους και διαχωρισμού ή διακρίσεων των πολιτών είναι θεμιτός. Ωστόσο η διατύπωση του νόμου και η τυποποίηση του συγκεκριμένου εγκλήματος ως αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης δημιουργούν προβλήματα συνταγματικότητας. Ειδικότερα η διάταξη κάνει λόγο για ‘προτροπή’ σε πράξεις ‘δυναμένας’ να προκαλέσουν διακρίσεις, βία ή μίσος. Και ναι μεν είναι δυνατό να δοθεί μια στενή ερμηνεία στην έννοια της προτροπής²⁰⁰, ώστε να μην περιλάβει την απλή έκφραση γνώμης, από την άλλη όμως η διατύπωση δεν επιτρέπει να απαιτείται άμεσος και εξωτερικά διαπιστώσιμος κίνδυνος για πρόκληση βίας, μίσους ή διακρίσεων. Η τυποποίηση έτσι του εγκλήματος ως αφηρημένα- συγκεκριμένης διακινδύνευσης γεννά θέμα αντίθεσης της διάταξης στο Σύνταγμα λόγω υπερβολικού περιορισμού της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης²⁰¹.

Ο σκοπός θέσπισης των επόμενων δυο διατάξεων του ν. 927/1979 είναι η αποτροπή αφενός συμμετοχής σε οργάνώσεις που πρεσβεύουν μισαλλόδοξες ιδεολογίες και αφετέρου διατύπωσης εξατομικευμένων και γενικών μισαλλόδοξων μηνυμάτων²⁰². Οι απαγορεύσεις αυτές τέθηκαν λόγω της γενικής επικινδυνότητας αυτών των ενεργειών και της τάσης τους να προκαλούν διακρίσεις ή μίσος ή βία ή προσβολή της τιμής των προσώπων εναντίον των οποίων στρέφονται. Το γεγονός όμως ότι οι συμπεριφορές αυτές δεν συνδέονται με κάποιο εξωτερικά επαληθεύσιμο στοιχείο προκειμένου να καταστούν αξιόποινες, συνιστά επιχείρημα υπέρ της αντισυνταγματικότητάς τους λόγω της υπέρ-ευρύτητάς τους, που ουσιαστικά αναιρεί

²⁰⁰ βλ. παραπάνω IV.A.2. σ. 56-57.

²⁰¹ Οι Ανθόπουλος, ό.π. υποσ. 55, σ. 139-141 και Tassopoulos, ό.π. υποσ. 38, σ. 12 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου) θεωρούν συνταγματική τη διάταξη υπό τον όρο ότι θα ερμηνεύεται στενά και θα εφαρμόζεται μόνο σε περιπτώσεις άμεσου και σαφούς κινδύνου.

²⁰² βλ. Αποστολάκη, ό.π. υποσ. 160, σ. 1186-1187.

το δικαίωμα έκφρασης συγκεκριμένου είδους απόψεων. Οι ιδέες αυτές ποινικοποιούνται μόνο και μόνο για το επικίνδυνο περιεχόμενό τους, χωρίς όμως να χρειάζεται κάθε φορά να αποδεικνύεται, αν όντως δημιούργησαν άμεσο και σαφή κίνδυνο. Όπως αναπτύχθηκε και ανωτέρω, κάτι τέτοιο είναι αντίθετο με τις αρχές και την ανοχή που ενστερνίζονται οι σύγχρονες δημοκρατικές και πλουραλιστικές κοινωνίες και που επιβάλλουν την ελεύθερη έκφραση απόψεων ακόμα και όταν το περιεχόμενό τους είναι ενοχλητικό ή σοκαριστικό²⁰³. Κανείς δεν αμφισβητεί ότι τα ρατσιστικά μηνύματα εκφράζουν αποτρόπαιες αντιλήψεις, που μπορεί να πληγώνουν συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού, όταν διατυπώνονται. Η αξία όμως της ελεύθερης έκφρασης της γνώμης είναι τόσο πολύτιμη στη δημοκρατία, ώστε να δίνεται προτεραιότητα στην ανοχή τέτοιων απόψεων για την προστασία αυτού του υπέρτερου αγαθού. Το γεγονός ότι η ελληνική έννομη τάξη οφείλει να συμμορφωθεί στις υποχρεώσεις της που πηγάζουν από τις διεθνείς συμβάσεις, δεν αναιρεί την ανάγκη ύπαρξης ισορροπίας ανάμεσα σε αυτές και στο συνταγματικό δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου²⁰⁴.

Σαν τελικό σχόλιο θα πρέπει να τονιστεί ότι για τα εξατομικευμένα μηνύματα μίσους δεν ισχύουν όσα παραπάνω λέχθηκαν. Τα συγκεκριμένα στρέφονται κατά ενός ατόμου και προσβάλλουν την τιμή και την προσωπικότητά του. Στην περίπτωση αυτή ο περιορισμός του δικαιώματος της έκφρασης της γνώμης μπορεί να είναι θεμιτός στη στάθμισή του με το δικαίωμα στην τιμή. Εδώ η αξία του ελεύθερου λόγου υποχωρεί, γιατί το γεγονός ότι απευθύνεται κατά πρόσωπο μειώνει τη σημασία του, εν όψει όχι τόσο του περιεχομένου του, όσο των συνθηκών στις οποίες εκφέρεται²⁰⁵. Τα εξατομικευμένα μισαλλόδοξα μηνύματα καλύπτονται όμως ήδη από τις διατάξεις για την εξύβριση και τη δυσφήμιση του Ποινικού Κώδικα, χωρίς να χρειάζεται χωριστή ρύθμισή τους.

²⁰³ Έτσι Τσακυράκης, ό.π. υποσ. 36, σ. 276-279. Έτσι και Ανθόπουλος Χ., Η απαγόρευση του ρατσιστικού λόγου ως συνταγματικό πρόβλημα, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (2001), τεύχ. 1, σ. 31-52, ιδίως σ. 45-46.

²⁰⁴ βλ. Tassopoulos, ό.π. υποσ. 38, σ. 12 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου).

²⁰⁵ βλ. Τσακυράκη ό.π. υποσ. 36, σ. 278.

ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η σημασία της ελευθερίας έκφρασης της γνώμης σε συνδυασμό με τον υψηλό βαθμό προστασίας που οι διεθνείς, ευρωπαϊκοί και εθνικοί θεσμοί της επιφυλάσσουν, επιβάλλει την προσεκτική χάραξη του συστήματος περιορισμών της. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, αλλά και οι προδιαγραφές που τίθενται από τους διεθνείς οργανισμούς για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την επίτευξη του επιθυμητού αυτού στόχου.

Όσον αφορά ειδικότερα τους περιορισμούς που θεσπίζονται στον προκλητικό λόγο που επιφέρει διακινδύνευση της δημόσιας τάξης και στον μισαλλόδοξο λόγο οι βασικές κατευθύνσεις θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής²⁰⁶:

- α) αυτές οι μορφές λόγου, εφόσον αποτελούν έκφραση γνώμης, καλύπτονται καταρχήν από την προστασία του δικαιώματος έκφρασης,
- β) οι περιορισμοί που επιβάλλονται σε αυτά τα είδη λόγου πρέπει να είναι σαφείς και να ερμηνεύονται στενά,
- γ) οι εν λόγω περιορισμοί οφείλουν να περιλαμβάνουν μόνο τις εκφράσεις που έχουν ως αποτέλεσμα την διατάραξη της δημόσιας τάξης και την πρόκληση βίας, μίσους ή διακρίσεων, είτε οι συνέπειες αυτές επήλθαν και είναι εξωτερικά διαπιστώσιμες, είτε είναι πιθανό να επέλθουν άμεσα εξαιτίας της εκφοράς του λόγου. Στη δεύτερη περίπτωση ο κίνδυνος πρέπει να είναι ενεργός, ώστε μόνο με τον περιορισμό του λόγου να μπορεί να αποσοβηθεί η ανατροπή της τάξης ή το ξέσπασμα της βίας,
- δ) κάθε δήλωση δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται γενικά, αλλά υπό το φως των συγκεκριμένων περιστάσεων λαμβανομένων υπόψη στο σύνολό τους,
- ε) κανείς δεν πρέπει να διώκεται ποινικά για την διάδοση προκλητικού ή μισαλλόδοξο λόγου, αν δεν αποδεικνύεται ότι το έκανε με πρόθεση να προκαλέσει βία, μίσος ή διάκριση
- στ) η ελεύθερη συζήτηση είναι ζήτημα δημοσίου συμφέροντος και ο ρόλος των μέσων μαζικής ενημέρωσης στο θέμα αυτό είναι κομβικός. Το δικαίωμα των δημοσιογράφων να αποφασίζουν ανεξάρτητα πως θα δημοσιεύσουν τις πληροφορίες και τις ιδέες τους στο κοινό πρέπει να γίνεται σεβαστό,

²⁰⁶ πρβλ. Calamard Agnes, Striking the right balance στην ιστοσελίδα www.article19.org/pdfs/publications/hate-speech-reflections.pdf, σ. 3-4 (στην ηλεκτρονική μορφή του άρθρου) και McGoldrick/O' Donnell, ό.π. υποσ. 49, σ. 484-485.

ζ) η προληπτική λογοκρισία δεν πρέπει να χρησιμοποιείται ως μέσο απαγόρευσης του προκλητικού λόγου που ωθεί στη βία ή του μισαλλόδοξου λόγου,
η) σε κάθε περίπτωση πρέπει να επιβάλλονται τα λιγότερο επαχθή και παρεμβατικά μέτρα περιορισμού και πάντα υπό τον όρο ότι δεν υφίστανται εναλλακτικές δυνατότητες που θα επιφέρουν λιγότερα εμπόδια στην ελεύθερη έκφραση και
θ) κάθε πρόβλεψη για επιβολή κύρωσης πρέπει να είναι αποτέλεσμα αυστηρής εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας, ενώ οι ποινικές κυρώσεις και κυρίως η φυλάκιση θα πρέπει να θεωρούνται ως η τελευταία λύση.

Σε κάθε περίπτωση δεν πρέπει να υποτιμάται η αυταξία του δικαιώματος έκφρασης και ότι μοναδικός σκοπός των περιορισμών του είναι η ελεύθερη άσκηση άλλων ατομικών δικαιωμάτων που κρίνονται εν προκειμένω σημαντικότερα ή το συμφέρον της δημοκρατικής κοινωνίας συνολικά για την κάλυψη μιας επιτακτικής ανάγκης και όχι η προστασία από την κριτική. Η ελευθερία έκφρασης γνώμης επιτρέπει την ανοικτή και ελεύθερη συζήτηση για κάθε θέμα και την άσκηση κριτικής, ακόμα και ενοχλητικής ή ακραίας, εφόσον δεν είναι εξατομικευμένη.

Ο αλληλεπιδρών κόσμος των θεμελιωδών δικαιωμάτων φαντάζει, κυρίως στη σύγχρονη εποχή, ιδιαίτερα πολύπλοκος. Η επίτευξη της ειρηνικής και αρμονικής κατά το δυνατό συνύπαρξης δεν έπαψε κι ούτε θα πάψει να αποτελεί τον τελικό επιθυμητό στόχο του ανθρώπου. Ο νόμος συνιστά ασφαλές κριτήριο για την διευθέτηση των αντικρουόμενων σχέσεων μεταξύ των δικαιωμάτων. Στον άνθρωπο εναπόκειται να το χρησιμοποιήσει.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κείμενα

Ετήσια Έκθεση του Συνηγόρου του Πολίτη για το 2005 στην ιστοσελίδα http://www.synigoros.gr/annual_2005_gr.htm.

Βιβλία-Μονογραφίες

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ., Ποινικόν Δίκαιον Ι, Γενικών Μέρους, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήναι-Κομοτηνή, 1991.

ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Θ., Προστασία κατά του ρατσισμού και ελευθερία της πληροφόρησης: ένα συνταγματικό δίλημμα, Παπαζήσης, Αθήνα, 2000.

ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ Δ., Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά δικαιώματα Α΄, Β΄ αναθεωρημένη έκδοση, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2005.

ΙΓΓΛΕΖΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Δ., Ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2003.

ΚΑΜΤΣΙΔΟΥ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ, Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου, Ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2001.

ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ι., Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.

ΚΑΡΑΚΩΣΤΑΣ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ., Προσωπικότητα και τύπος, νομική θεώρηση ενός δεοντολογικού ζητήματος, Β΄ έκδοση, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997.

ΚΤΙΣΤΑΚΙΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, Θρησκευτική ελευθερία και Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004.

ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Επιβουλή της δημόσιας τάξης, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1994.

ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα, 1995.

ΣΑΡΜΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Δ., Κράτος και δικαιοσύνη 1, Ελευθερία με υπεροχή του δικαίου, Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, πρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2003.

ΣΚΟΥΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ/ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΡΑΤΕΡΟΣ, Η ελευθερία της διαφήμισης, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1996.

ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΦΙΛΙΠΠΟΣ, Κ. Η ερμηνεία του Συντάγματος: εφαρμογή ή υπέρβαση της παραδοσιακής μεθοδολογίας του δικαίου;, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999.

ΣΤΑΓΚΟΣ ΠΕΤΡΟΣ, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη, η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρ. Χρ. Α. Ροζάκη, Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004.

ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ, Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, Π.Ν. Σάκκουλας, Δίκαιο και Οικονομία, Αθήνα, 1997.

-----, Θρησκεία κατά τέχνης, Πόλις, Αθήνα, 2006.

ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ., Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι. Γενικό Μέρος, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 1988.

ΦΟΥΝΤΕΔΑΚΗ ΠΗΝΕΛΟΠΗ, Το τουρκικό πολίτευμα: το χωλό δημοκρατικό πρότυπο και οι θεσπισμένες παρεκκλίσεις του, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Κ./ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα, Κριτική, Αθήνα, 1997.

ΧΡΥΣΟΓΟΝΟΣ ΚΩΣΤΑΣ Χ., Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, Β΄ έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Αντ.Ν. Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή, 2002.

Άρθρα σε περιοδικά

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ ΝΙΚΟΣ Κ., Η ελευθερία της έκφρασης επί «εθνικών θεμάτων», Σύγχρονα Θέματα (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995), τεύχ. 56, σ. 8-10.

-----, Σημείωμα μαρτυρικής καταθέσεως, Το Σύνταγμα (1998), τεύχ. 4, σ. 718-720.

ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ., Η αυθεντία της εξουσίας και το έγκλημα της περιϋβρίσεως της αρχής, Νομικό Βήμα (1977), σ. 865-882 και 1105-1123.

ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, Η απαγόρευση του ρατσιστικού λόγου ως συνταγματικό πρόβλημα, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (2001), τεύχ. 1 σ. 31-52.

ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ, ΓΕΩΡΓΙΟΣ, Η ποινική καταστολή των φυλετικών, εθνικών και θρησκευτικών διακρίσεων, Ποινική Δικαιοσύνη (2002), τεύχ. 11, σ.1184-1189.

ΚΑΪΔΑΤΖΗΣ ΑΚΡΙΤΑΣ, Η ελευθερία της επιστημονικής έκφρασης σε σύγκρουση με το δικαίωμα προστασίας της προσωπικότητας, Σχόλια στην ΜονΠρΘεσ 18134/98 (ασφ. μ.), Το Σύνταγμα (1998), τεύχ. 4, σ. 753-763.

ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, Η επιστήμη υπό δικαστικήν απαγόρευσιν, Το Σύνταγμα (1998), τεύχ. 4, σ. 725-730.

ΚΡΟΥΣΤΑΛΑΚΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Σ., Η υπόθεση Handyside [Η ελευθερία της εκφράσεως, η προστασία της ιδιοκτησίας και οι άσεμνες δημοσιεύσεις], Ποινικά Χρονικά (1978), τόμ. ΚΗ', σ. 369-379.

ΛΙΒΟΣ, ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Επί της εξυβρίσεως με ομαδικόν χαρακτηρισμό (παρατηρήσεις εξ αφορμής της ΑΠ 1427/1990, ΠοινΧρ ΜΑ' , 588 επ.), Ποινικά Χρονικά (1991), τόμ. ΜΑ', σ. 1217-1222.

-----, Ο αξιόποινος εγκωμιασμός κακουργήματος (με αφορμή την Πλημμ. Αθ. 34767/1996 (αποφ.), ΠοινΧρ ΜΖ', σ. 690 επ.), Ποινικά Χρονικά (1997), τόμ. ΜΖ', σ. 723-733.

ΜΑΝΕΣΗΣ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ Ι., Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη, Το Σύνταγμα (Ιανουάριος-Μάρτιος 1977), σ. 1-36.

ΜΙΤΛΕΤΤΟΝ ΦΙΛΙΠΠΟΣ, Προβλήματα εφαρμογής της ευρωπαϊκής οδηγίας για την προστασία προσωπικών δεδομένων στην ελληνική έννομη τάξη, Δικαιώματα του Ανθρώπου (2001), τεύχ. ΙΙ, σ. 751-761.

ΠΑΠΑΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ, Η δημόσια τάξη ως συνταγματικά αποδεκτός περιορισμός της ελευθερίας του λόγου: Προϋποθέσεις μιας σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας των σχετικών διατάξεων του ΠΚ, Ποινική Δικαιοσύνη (2005), τεύχ. 3, σ. 333-345.

ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ ΦΙΛΗΜΩΝ, Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης, Επιστήμη και Κοινωνία (1998), τεύχ. 1, σ. 29-56.

ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, Η δίκη σώζει το άστοχο λήμμα;, Το Σύνταγμα (1998), τεύχ. 4, σ. 735-741.

ΣΥΡΙΓΟΣ ΑΓΓΕΛΟΣ Μ., Η υπόθεση του Κόμματος της Ευημερίας (Ρεφάχ) στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου (2002), τεύχ. Ι, σ. 153-167.

ΤΣΑΚΥΡΑΚΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ, Ο μισαλλόδοξος λόγος, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου (1996), τεύχ. ΙΙ σ. 261-279.

-----, Σατανικό λεξικό, Το Σύνταγμα (1998), τεύχ. 4, σ. 742-748

ΤΣΑΤΣΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Θ./ ΣΚΟΥΡΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ/ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ,
Ελευθερία του τύπου και προστασία του ατόμου από την επεξεργασία προσωπικών
πληροφοριών, Το Σύνταγμα (1998), τεύχ. 3, σ. 499-520.

Νομολογία

Ολ. ΑΠ 13/99 στην ιστοσελίδα της ΝΟΜΟΣ <http://lawdb.intrasoftnet.com>.

ΞΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Κείμενα

3^η Έκθεση της Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας για την
Ελλάδα το 2004 στην ιστοσελίδα http://www.coe.int/t/e/human_rights/ecri/1-ecri/2-country-by-country_approach/Greece/Greece_CBC_3.asp#TopOfPage.

Επίσημο Έγγραφο του Παρατηρητηρίου των Συμφωνιών του Ελσίνκι στην
ιστοσελίδα greekhelsinki.gr/pdf/Freedom-of-Expression-greece1999.PDF.

General Comment no. 10 της 29 Ιουνίου 1983 της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα
Δικαιώματα στην ιστοσελίδα [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/2bb2f14bf558182ac12563ed0048df17?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/2bb2f14bf558182ac12563ed0048df17?Opendocument).

General Comment no 11 της 29 Ιουλίου 1983 της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα
Δικαιώματα στην ιστοσελίδα [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/60dcfa23f32d3feac12563ed00491355?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/60dcfa23f32d3feac12563ed00491355?Opendocument).

General Policy Recommendation no. 7 of the European Commission against Racism
and Intolerance on national legislation to combat racism and racial discrimination
στην ιστοσελίδα <http://www.coe.int/t/e/human%5Frights/ecri/4%2DPublications/>.

General Recommendation no. 15: organized violence based on ethnic origin (article
4): 23/03/93 στην ιστοσελίδα <http://www.ohcchr.org/English/bodies/cerd/comments.htm>.

Recommendation no. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on
“hate speech” στην ιστοσελίδα [http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/r97\(20\)-e.htm](http://www.medialaw.ru/laws/other_laws/european/r97(20)-e.htm).

Βιβλία- Μονογραφίες

BARENDT ERIC, Freedom of speech, Oxford University Press, Oxford, 1985.

TASSOPOULOS IOANNIS A., The constitutional problem of subversive advocacy in the United States of America and Greece, Publications of the Hellenic institute of international and foreign law, Ant.N. Sakkoulas, Athens-Komotini, 1993.

“The article 19 freedom of expression handbook” του «ΑΡΘΡΟ 19» του διεθνούς κέντρου κατά της λογοκρισίας στην ιστοσελίδα <http://www.article19.org/publications/law/the-handbook.html>.

TRIDIMAS, TAKIS, The General Principles of EU Law, Oxford EC Law Library, Oxford University Press, 2nd ed. 2006.

WHILLOCK RITA KIRK/ SLAYDON DAVID, Hate speech, SAGE Publications, One Thousand Oaks, Calif.,1995.

Άρθρα σε περιοδικά και στο διαδίκτυο

BADAR MOHAMED ELEWA, Basic principles governing limitations on individual rights and freedoms in Human Rights Instruments, The international Journal of Human Rights (Winter 2003), vol. 7, n. 4, σ. 63-92.

BERNSTEIN DAVID E., Defending the First Amendment from antidiscrimination laws, North Carolina Law Review (2003), vol. 82, σ. 224 επ. στην ιστοσελίδα http://ssm.com/abstract_id=.

BRUGGER WINFRIED, The treatment of hate speech in German Constitutional Law (Part I), German Law Journal (01 December 2002), vol. 3, n. 12 στην ιστοσελίδα <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=212>.

-----, The treatment of hate speech in German Constitutional Law (Part II), German Law Journal (01 January 2003), vol. 4, n. 1 στην ιστοσελίδα <http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=225>.

CALLAMARD AGNES, Striking the right balance στην ιστοσελίδα www.article19.org/pdfs/publications/hate-speech-reflections.pdf.

COHEN JONATHAN, More censorship or less discrimination? Sexual orientation hate propaganda in multiple perspectives, McGill Law Journal (2000), vol. 46, σ. 69-104.

Γραπτά σχόλια του «ΑΡΘΡΟ 19», του διεθνούς κέντρου ενάντια στη λογοκρισία και του “INTERIGHTS”, του διεθνούς κέντρου για τη νομική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην υπόθεση *Incal vs Τουρκίας* κατά το άρθρο 37 του

κανονισμού του ΕΔΔΑ στην ιστοσελίδα www.article19.org/pdfs/cases/turkey-amicus-brief-incal-v.-turkey.pdf.

HARE IVAN, Method and objectivity in free speech adjudication: Lessons from America, *International and Comparative Law Quarterly* (January 2005), vol. 54, σ. 49-87.

HEINZE ERIC, Viewpoint absolutism and hate speech, *Modern Law Review* (July 2006), vol. 69, n. 4, σ. 543-582 στην ιστοσελίδα <http://www.blackwell-synergy.com/doi/abs/10.1111/j.1468-2230.2006.00599.x>.

KENTRIDGE SYDNEY, Freedom of speech: Is it the primary right?, *International and Comparative Law Quarterly* (April 1996), vol. 45, σ. 253-270.

LERNER NATAN, Is there a right to hate speech?, *Human Rights Brief* (Winter 1996), vol. 3, n. 2 στην ιστοσελίδα <http://www.wcl.american.edu/hrbrief/v3i2/lerner32.htm>.

MCGOLDRICK DOMINIC/ O'DONELL THERESE, Hate speech laws: consistency with national and international human rights law, *Legal Studies* (December 1998), vol. 18, n. 4, σ. 453-485.

MCGONAGLE TARLACH, Wrestling (racial) equality from tolerance of hate speech, *Dublin University Law Journal* (2001), vol. 23, σ. 21-54 στην ιστοσελίδα <http://www.ivir.nl/publications/mcgonagle/DULJhatespeech.pdf>.

POST ROBERT, Reconciling theory and doctrine in First Amendment Jurisprudence, *California Law Review* (2000), vol. V:P, σ. 1-26.

SADURSKI WOJCIECH, On 'seeing speech through an equality lens': a critique of egalitarian arguments for suppression of hate speech and pornography, *Oxford Journal of Legal Studies* (Winter 1996), vol. 16, n. 4, σ. 713-723.

TASSOPOULOS IOANNIS A., Hate speech and liberal democracy-perspectives from Greece, XVIth Congress of the International Academy of Comparative Law, Brisbane, 14-20 July 2002 στην ιστοσελίδα <http://www.ddp.unipi.it/dipartimento/seminari/brisbane/Brisbane-Grecia-2.pdf>.

THORNBERRY PATRICK, Confronting racial discrimination: a CERD perspective, *Human Rights Law Review* (2005), vol. 5, n. 2, σ. 239-269.

Νομολογία

Της Επιτροπής για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών:

Faurisson vs Γαλλίας, απόφαση της 8 Νοεμβρίου 1996, Communication no. 550/1993.

Του ΕΔΔΑ:

Alinak vs Τουρκίας, απόφαση της 29 Ιουνίου 2005.

Alinak και άλλοι vs Τουρκίας, απόφαση της 4 Μαΐου 2006.

Camblibel vs Τουρκίας, απόφαση της 22 Δεκεμβρίου 2005.

Dicle vs Τουρκίας, απόφαση της 10 Φεβρουαρίου 2005.

Garaudy vs Γαλλίας, απόφαση της 7 Ιουλίου 2003.

Giniewski vs Γαλλίας, απόφαση της 31 Ιανουαρίου 2006.

Gumus και άλλοι vs Τουρκίας, απόφαση της 15 Ιουνίου 2005.

Gunduz vs Τουρκίας, απόφαση της 14 Ιουνίου 2004.

H., W., P. και K. vs Αυστρίας, αριθμός αίτησης 12774/87.

Halis vs Τουρκίας, απόφαση της 11 Απριλίου 2005.

Han vs Τουρκίας, απόφαση της 13 Δεκεμβρίου 2005.

Handyside vs Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 7 Δεκεμβρίου 1976.

I.A. vs Τουρκίας, απόφαση της 13 Σεπτεμβρίου 2005.

Jersild vs Δανίας, απόφαση της 23 Σεπτεμβρίου 1994.

Keskin vs Τουρκίας, απόφαση της 22 Νοεμβρίου 2005.

Koc και Tambas vs Τουρκίας, απόφαση της 21 Μαρτίου 2006.

Lehideux και Isorni vs Γαλλίας, απόφαση της 23 Σεπτεμβρίου 1998.

Marasli vs Τουρκίας, απόφαση της 9 Φεβρουαρίου 2005.

Nachtmann vs Αυστρίας, αριθμός αίτησης 36773/97.

Oberschlick vs Αυστρίας, απόφαση της 23 Μαΐου 1991.

Observer και Guardian vs Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 26 Νοεμβρίου 1991.

Otto-Preminger-Institut vs Αυστρίας, απόφαση της 20 Σεπτεμβρίου 1994.

Refah Partisi και άλλοι vs Τουρκίας, απόφαση του Τμήματος της 31 Ιουλίου 2001.

Refah Partisi και άλλοι vs Τουρκίας, απόφαση της Ολομέλειας της 13 Φεβρουαρίου 2003.

Sadik vs Ελλάδα, απόφαση της 15 Νοεμβρίου 1996.

Sahin vs Τουρκίας, απόφαση της 6 Δεκεμβρίου 2005.

Schimanek vs Αυστρίας, αριθμός αίτησης 32307/96.

Σιδηρόπουλος και άλλοι vs Ελλάδα, απόφαση της 10 Ιουλίου 1998.

Sunday Times vs Ηνωμένου Βασιλείου (v.1), απόφαση της 26 Απριλίου 1979.

Surek vs Τουρκίας (ν. 1, ν. 2, ν. 3, ν. 4), αποφάσεις της 8 Ιουλίου 1999.

Surek vs Τουρκίας (ν. 5), απόφαση της 16 Ιουλίου 2002.

Tatlav vs Τουρκίας, απόφαση της 2 Μαΐου 2006.

Wingrove vs Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 25 Νοεμβρίου 1996.

Του ΔΕΚ:

Connolly, C-274/99, απόφαση της 6 Μαρτίου 2001.

Familiapress, C-368/95, απόφαση της 26 Ιουνίου 1997.

Lindqvist, C-101/01, απόφαση της 6 Νοεμβρίου 2003.

RTL Television GmbH, C-245/01, απόφαση της 23 Οκτωβρίου 2003.

Schmidberger, C-112/00, απόφαση της 12 Ιουνίου 2003.